

พุทธตรรกศาสตร์*

สิทธิ บุตรอินทร์**

บทคัดย่อ

พุทธปรัชญาไม่ปฏิเสธโดยสิ้นเชิง ซึ่งการคิดและใช้เหตุผลทางตรรกศาสตร์ แต่จัดอยู่ในระดับสุดท้ายและ
จินตามยปัญญาเท่านั้น ทั้งต้องอิงสังขารธรรมและจริยธรรมเสมอ ก่อนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงอาศัย
ตรรกศาสตร์ ศึกษาวิเคราะห์หาความรู้ ความจริง ความถูกต้องและความดีงาม ระดับโลกียปัญญา ท่ามกลางเจ้าลัทธิ
ทั้งหลายที่นิยมแสดงวาทกรรมแนวตรรกะ ในการคาดเดาและเก็งความจริงทางปรัชญา พระพุทธองค์และพระสาวก
ได้ใช้พุทธตรรกศาสตร์ เป็นอธิบายวิธีหนึ่งในการประกาศพระพุทธศาสนาและสอนพุทธปรัชญา ซึ่งได้คุณลักษณะเป็น
เหตุผลนิยมรวมอยู่ในสัมพัทธนิยม ตามหลักปฏิจลสมุปบาท มีเนื้อหาทั้งด้านจริยศาสตร์ ภาววิทยา ญาณวิทยา และ
คุณวิทยา

อย่างไรก็ตาม ในการคิดและใช้เหตุผลแนวนี้ พระองค์ทรงสอนย้ำเป็นนัยเป็นนหนา ให้พึงต้องสำเหนียกและ
ตระหนักถึงหลักบรรทัดฐาน ในการประเมินเหตุผลกับความเชื่อ ด้วยพระดำรัสขึ้นต้น ‘อย่าด่วนปลงใจเชื่อ’ ครอบงำ
โดยศรัทธาจริต โมหจริตและวิตกจริต ระบุไว้ในกาลามสูตร ได้มีนักปรัชญาวิทยาศาสตร์ถือเป็นแบบอย่าง ปรับใช้เป็น
หลักการและวิธีการตรรกวิทยาศาสตร์ในกาลต่อมา การคิดและใช้เหตุผลแนวพุทธตรรกศาสตร์นี้ จึงต้องดำเนินตาม
รูปแบบและเนื้อหาด้วยกุศลเจตนา ตามหลักโยนิโสมนสิการ และให้ถือเป็นเพียงบาทมูลสู่การพัฒนาคุณสมบัติพิเศษ
ของความเป็นมนุษย์คือ เป็นเลิศทางความรู้กับประเสริฐทางความประพฤติ

คำสำคัญ : พุทธตรรกศาสตร์, พุทธปรัชญา

* นำเสนอที่ประชุมสำนักธรรมศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิตยสถาน ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๕

** ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ภาควิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

Buddhist Logic

Abstract

Thinking and logical reasoning are not totally negated in Buddhist Philosophy, but they are considered only in terms of *suttamayapaññā* and *cintāmayapaññā* – that is, knowledge gained by study and reflection. This knowledge always need to be guided by Truth and Ethics. Before his Enlightenment, the Buddha utilized logic as way of exploring and examining knowledge, truth, righteousness and goodness in the mundane world. His efforts were conducted among many other theorists who were keen on offering popular logical discourses on philosophical speculation. The Buddha and his disciples utilized Buddhist Logic as one of the strategies to propagate Buddhism and to teach Buddhist philosophy, a philosophy which is characterized by “rationalism in relativism” under the Principle of Dependent Co-origination. This principle covers Buddhist ethics, ontology, epistemology and axiology.

However, in thinking and in the use of logical reasoning, the Buddha placed great emphasis on the use of normative principle in evaluating logic and beliefs. In the *Kālāmasutta*, the first instructions begin with ‘Be not led simply’ by a mind of faith, delusion, or anxiety. There have been people in philosophy of science who have applied these principles for the formation of their Logic in Science. As a consequence, Buddhist thinking and logical reasoning follow different forms and contents, but always guided by wholesome intent. According to the Principle of Wise Consideration, logical reasoning serves only as a basis in order to develop special attributes of being human, namely, Excellence in Wisdom together with Nobility of Conduct.

Keywords : Buddhist logic, Buddhist philosophy

๑. ความนำ

๑.๑ **ลักษณะ** : ในงานวิชาการนี้ พุทธ หมายความว่า รวมถึง พระลัมมาลัมพุทธเจ้า พระพุทธเจ้า พระพุทธศาสนา และพุทธปรัชญาที่ประกอบด้วย ตรรกศาสตร์ร่วมสาขา เดียวกันกับญาณวิทยา จริยศาสตร์ ภววิทยา คุณวิทยา และ สุนทรียศาสตร์ ตรรกศาสตร์กับสาขาพุทธปรัชญาเหล่านี้ ลัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลกันและกัน ไม่อาจแยกออกจากกันได้โดยเนื้อหา สิ่งมุ่งประสงค์ และมรรควิธี เฉพาะอย่างยิ่งกับจริยศาสตร์ และภววิทยา นักปรัชญาทางพระพุทธศาสนา ๒ ท่าน (F.Th. Stcherbatsky, 1930: 2-7) คือ **พระทิกนาคะมหาเถระ** และ **พระธรรมเกียรติมหาเถระ** (Dignāga and Dharmakīrti พ.ศ. ๕๖๐-๖๙๔) ได้ตีความ ขยายความ และอธิบายความ พุทธธรรมทั้งลัทธิธรรมและ จริยธรรม เน้นความด้านตรรกศาสตร์ สืบลำดับมาแต่สมัย สังคายนาพระพุทธศาสนาครั้งแรก แต่ทั้ง ๒ ท่านไม่ประสงค์ ให้ตรรกศาสตร์แนวพุทธนี้ เป็นคุณลักษณะพิเศษอีกข้อ หนึ่งแยกออกจาก **เหตุผลนิยมและลัมพัทธนิยม** ของ พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นศาสนา ที่เป็นอริยมรรคนำพา มนุษย์สู่การดับทุกข์ พระพุทธศาสนาอุดมด้วยหลักพุทธปรัชญา และพุทธตรรกศาสตร์ที่รวมอยู่ในนั้น ยังได้ลักษณะเป็นต้น แบบการคิดและใช้เหตุผลทางตรรกวิทยาศาสตร์ (Scientific Logic) ผ่านมรรควิธีการศึกษาวิเคราะห์ ทดสอบ ทดลอง และ พิสูจน์ในการปฏิบัติ จนพบ **มัชฌิมาปฏิปทา**-ทางสายกลาง ที่ข้ามพ้นปรัชญาสุดโต่ง ๒ ข้าง (อนุดา-extremisms) ในอินเดียยุคก่อน และร่วมสมัยพุทธกาล คือ **เทวนิยม** และ **วัตถุนิยม** ทุกรูปแบบและทุกระดับ

ในพุทธตรรกศาสตร์นี้ ผู้เขียนถือเอาเนื้อหาตาม ข้อมูลหลักฐานภายหลังเจ้าชายสิทธัตถะตรัสรู้บรรลุมรรค เป็นพระลัมมาลัมพุทธเจ้า และทรงสั่งสอนพระพุทธศาสนา

มีพุทธธรรมเป็นแก่นสาร^๑ จารึกไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก พร้อมอรรถกถา ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พ.ศ. ๒๗๙ จึงจำกัดขอบเขตและระดับการศึกษาวิเคราะห์ พุทธตรรกศาสตร์ให้อยู่ในระดับ**สุดมยปัญญา** (สุดมยปัญญา) และ **จินตามยปัญญา** (จินตามยปัญญา) โดยไม่อาจเข้าสู่ และเข้าถึงองค์ความรู้ระดับ**ภาวนามยปัญญา** (ภาวนามยปัญญา) ซึ่งอยู่เหนือวิสัยการคิดและใช้เหตุผลทาง ตรรกศาสตร์ ดังความละเอียดในตอนต่อไป อนึ่ง พุทธธรรม อันเป็นแก่นสารของพุทธปรัชญามี ๒ องค์ประกอบหลัก แยกออกจากกันไม่ถือเป็นพุทธธรรมที่สมบูรณ์ ได้แก่ **ลัทธิธรรม** (Truth) และ **จริยธรรม** (Morality) **ลัทธิธรรม** คือ ลักษณะทางภววิทยา แสดงถึงภาวะแท้จริงของสรรพสิ่ง ทั้งหลาย ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งเกิดขึ้นและเป็นไปตามธรรมดา (ธมมตา) ของสรรพสิ่งเหล่านั้นในกฎธรรมชาติ เดียวกัน และ **จริยธรรม** คือ ลักษณะทางจริยศาสตร์และ คุณวิทยา หมายถึง ข้อประพฤติปฏิบัติที่มนุษย์เห็นคุณค่า พึงต้องมีต่อตนเอง ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์-สังคมศาสตร์ และมนุษย์กับสภาวะแวดล้อมธรรมชาติ จึงรับเป็นแนวทาง ชีวิตอันถูกต้องชอบธรรมตามเหตุตามผล ในการถือเอา คุณประโยชน์จากความรู้ ความเข้าใจในสภาพและความเป็น ไปของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงและที่ควรเป็น เท่ากับ การรู้จักและความจริงของธรรมชาติ และสิ่งที่ปรุงแต่งขึ้น จากธรรมชาติ แล้วจึงปรับใช้ในทางที่ทำให้เกิดประโยชน์สุข จริยธรรมจึงเป็นผลการเข้าใจและประยุกต์ลัทธิธรรมมาใช้ให้ เกิดคุณค่าอันพึงประสงค์ ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ร่วมกับสรรพสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย

ในพุทธปรัชญา การคิดและใช้เหตุผลทาง ตรรกศาสตร์ มีความสำคัญและจำเป็นระดับหนึ่งใน

^๑ ศึกษาความละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุต.โต) : พุทธธรรม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๕๒ หน้า ๑๙-๒๓.



การแสวงหาข้อเท็จจริง (Fact-สมมติสัจจะ) และ การแสดงข้อเท็จจริงแต่ไม่ได้ถือเป็นแนวทางให้เข้าถึง**ความแท้จริง** คือ **สัจธรรม** (ปรมาตถสัจจะ-Truth) และ**ความถูกต้อง** คือ **จริยธรรม** จนเชื่อถือได้ทั้งหมด ทั้งไม่อาจช่วยให้บรรลุรอยพระโชนสูงสุดคือ **ความสิ้นทุกข์** อันเป็นสิ่งที่มุ่งประสงค์สุดท้ายของชาวพุทธ เนื้อหา รูปแบบ มรรควิธี และเกณฑ์บรรทัดฐานของพุทธตรรกศาสตร์มีมากมาย จารึกไว้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา รจนาขึ้นภายหลังพุทธปรินิพพาน แม้กระนั้น การคิดและใช้เหตุผลที่ควรค่าแก่ความเชื่อถือทางพุทธตรรกศาสตร์ ก็ยังมีนักคิด นักปรัชญา และ นักวิทยาศาสตร์พากันถือเป็นต้นแบบและแบบอย่าง ปรับใช้เป็นวิธีการตรรกวิทยาศาสตร์ (Scientific Logic) ในสมัยต่อมา^๓ อย่างไรก็ตาม พุทธตรรกศาสตร์ได้ลักษณะเหตุผลนิยมและสัมพัทธนิยม ทั้งสองรวมอยู่ในคุณลักษณะพิเศษของพระพุทธศาสนา และพุทธปรัชญา

๑.๒ คุณลักษณะพิเศษของพระพุทธศาสนา และพุทธปรัชญา : ประมวลหลักคำสั่งและคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้ชื่อว่า พระพุทธศาสนา มีพุทธปรัชญาเป็นรากฐาน และพุทธธรรมเป็นแก่นสาร ได้คุณลักษณะพิเศษสรุปได้ ดังนี้^๓

๑.๒.๑ มนุษยนิยม : มนุษย์มิใช่ผลิตผลทางสสารวัตถุล้วนๆ ตามปรัชญาสสารนิยม-วัตถุนิยม ทั้งมิใช่เป็นผลงานเนรมิตของสิ่งที่อ้างกันว่า พระเป็นเจ้า แม้คุณค่าศักดิ์ศรี และคุณสมบัติของความเป็นมนุษย์ ก็ได้ถูกกำหนด

ให้เป็นไปตามหลักความเชื่อของปรัชญาสองฝ่ายที่ขัดแย้งกันนั้น แต่กำหนดโดยมนุษย์และเพื่อมนุษย์เอง เรื่องของมนุษย์ เริ่มต้น เป็นไป และสิ้นสุดเบ็ดเสร็จกันที่มนุษย์คุณค่าและความสำคัญของความเป็นมนุษย์ ประเมินและวินิจฉัยด้วย**กรรมและปัญญา**ของมนุษย์ มนุษย์ครองพลังหลายลักษณะและระดับในวัฏจักรแห่งชีวิต พลาณภาพเหล่านี้ประมวลลงที่กรรมและปัญญาคืออำนาจกำหนดความเป็นไปของมนุษย์ ซึ่งแล้วแต่มนุษย์จะพัฒนาขึ้นมาและใช้ไปในทางไหน เพื่ออะไร ที่ไม่เกินระดับธรรมชาติ ทั้งนี้โดยอาศัยเจตจำนงอิสระและความพยายามของมนุษย์เอง การเกิดมาได้เป็นมนุษย์ คือลาภอันประเสริฐ แต่ความประเสริฐและความต่ำทราม มนุษย์เป็นผู้ประกอบขึ้นเองและรับผิดชอบเอง *‘มีวิชาอันเป็นเลิศกับความประเสริฐทางความประพฤติ (วิชาจรณสมปโน โส เสฏฐิโร เทวมนุสเสสสุ) บูรณาการเข้าด้วยกันคือคุณสมบัติของมนุษย์ ผู้ได้พัฒนาชีวิตถึงขั้นสูงสุดในบรรดามนุษย์และเทพเจ้า’*

๑.๒.๒ เหตุผลนิยม : มนุษย์เป็นเวไนยสัตว์ ที่มีเหตุผล สามารถเรียนรู้และอธิบายสิ่งทั้งหลายด้วยเหตุและผลที่สัมพันธ์กันอยู่ เพราะสรรพสิ่งเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันกระทบถึงกัน ครัทธานำโดยเหตุผล และเหตุผลตรวจสอบด้วยปัญญา คือ มรรควิธีควรค่าแก่ความเชื่อถือในการจัดการได้อย่างเป็นจริงและถูกต้องกับปัญหาใดๆ ของชีวิต และที่เกี่ยวกับเรื่องชีวิต ในพุทธตรรกศาสตร์ เหตุผลนิยมนี้เชื่อมเป็นสายเดียวกันกับสัมพัทธนิยม

๑.๒.๓ สัมพัทธนิยม : สรรพสิ่งปรุงแต่งขึ้นด้วยเหตุปัจจัยหรือองค์ประกอบซึ่งสัมพันธ์กันเป็นเหตุเป็นผลเชื่อมถึงกันและกัน ขึ้นอยู่แก่กันและกัน ทั้งในลักษณะทั่วไปและลักษณะเฉพาะส่วนๆ ที่ปรุงแต่งกันขึ้นเป็นลักษณะทั่วไป ในโลกมนุษย์ในกฎแห่งกรรมไม่มีใครเกิดมาได้เองตามลำพังตัวคนเดียว สรรพสิ่งจึงเป็นไปตามกระบวนการเหตุผล

^๓ ศึกษาเปรียบเทียบใน Nidditch, P.H. (Ed.) : The Philosophy of Science, Oxford University Press 1968 chaps I, III.

^๓ ศึกษาความเพิ่มเติมใน **สิทธิ์ บุตรอินทร์ :** ปรัชญาเปรียบเทียบ : มนุษยนิยมตะวันออกกับตะวันตก บจก. สร้างสรรค์บุ๊คส์ กรุงเทพฯ ๒๕๕๔ บทที่ ๑

ทุกสิ่งเป็นไปได้ทั้งนั้น หากมนุษย์สามารถรู้และสามารถจัดเงื่อนไขปัจจัยและองค์ประกอบให้ถูกต้องเพียงพอ ‘เพราะสิ่งนั้นมีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้มีสิ่งต่อไปจึงมี...ในวัฏจักรความสัมพันธ์แห่งเหตุกับผล’

๑.๒.๔ ประโยชน์สุขนิยม : ในการปฐมนิเทศเตรียมส่งออกประกาศพระพุทธานุศาสนนา พระพุทธเจ้าทรงแนะนำพระสาวก ใจความว่า “...ไปเกิด ภิกษุทั้งหลาย จงพากันเที่ยวจาริกไปยังที่ต่างๆ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสงบสุขแก่มวลมนุษยชนทั้งหลาย เพื่ออนุเคราะห์ช่วยเหลือชาวโลกให้อยู่กันเป็นสุข...” (Vin. I. 121-125; ขุ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๑) การคิด พุค และการกระทำของมนุษย์ในด้านต่างๆ และระดับต่างๆ ถือเกณฑ์ประเมินและตัดสินได้ถูกต้องดังตามเหตุผล **ควรต้องก่อให้เกิดประโยชน์สุขเป็นผล** เป็นประโยชน์สุขทางกายและทางใจ บูรณาการเข้าด้วยกันเป็นคุณภาพชีวิต ให้ประโยชน์สุขแก่ตนเองและผู้อื่น ระยะสั้นและระยะยาว ทางคดีโลกและคติธรรม ในปัจจุบันอนาคต และสูงสุดคือ พระนิพพาน คนไม่ทำชีวิตให้เกิดประโยชน์สุข ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น สิ่งอื่น พุทธตรรกศาสตร์เรียกว่า **โมฆบุรุษ** หมายถึง **คนเปล่าประโยชน์**

๑.๒.๕ มัชฌิมนิยม : คำศัพท์นี้ผู้เขียนตีความและถือเอาความจาก **มัชฌิมปฏิบัติปา** อริยสังขารมข้อสุดท้ายแห่งอัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนพร้อมแสดงเหตุผลให้ละเว้นวิถีชีวิตสุดโต่ง ๒ สาย คือ **สายเทวนิยมและสายวัตถุนิยม** ดังกล่าวข้างต้น และทรงแนะนำเป็นข้อสรุปให้ดำเนินชีวิตตามวิถี**สายกลาง** คือ มัชฌิมนิยมนี้ สำหรับการพัฒนาชีวิตทุกระดับทุกด้าน และทุกเรื่อง เพื่อให้มนุษย์บรรลุประโยชน์สุขระดับต่างๆ มัชฌิมนิยมจึงหมายความว่าความรวมถึง ความเป็นกลาง เทียงตรง ยุติธรรม พอดี พอเพียง พอประมาณ ไม่ขาด ไม่เกิน ไม่ตกขอบ สมเหตุสมผล ดุลยภาพ สมภาพ

ภราดรภาพ บูรณภาพ ปกติภาพ ของสรรพสิ่งในความเป็นธรรมดา ของแต่ละประเภท แต่ละชนิด ในความสัมพันธ์ทางพฤติกรรมระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับวัฒนธรรม รวมถึง **ไทยกับเทศ** เป็นต้น

๑.๒.๖ ปฏิบัตินิยม : ความรู้ ความคิด ความเชื่อ และกฎระเบียบใดๆ ที่ถูกต้องแท้จริง ต้องประเมินและวินิจฉัยด้วยการประพาดิชอบและปฏิบัติชอบได้จริง ใช้การได้ผลจริง ให้เกิดประโยชน์สุขได้ในชีวิต อันชอบด้วยเหตุผลและคุณธรรม ตามหลักสังขารมและจริยธรรม ไม่ลึกลับแต่คิดได้ทางมโนกรรมและพูดได้ทางวิกรรม แต่ต้องคิดได้-คิดเป็น-พูดได้-พูดเป็น และ ต้องทำได้-ทำเป็น และ ให้เกิดคุณประโยชน์อีกด้วย

๒. พระพุทธศาสนา พุทธปรัชญา และตรรกศาสตร์

๒.๑ ตรรกศาสตร์กับการประกาศพระพุทธานุศาสนนาและสอนพุทธปรัชญา : ในพระพุทธศาสนามีตรรกศาสตร์ด้วยหรือไม่อย่างไร? พุทธศาสนิกชนและนักวิชาการจำนวนไม่น้อย เฉพาะอย่างยิ่งสายเถรวาทยังทำใจไม่ได้ว่า พุทธปรัชญาสายนี้มี**ตรรกศาสตร์** เพราะอ้างตามหลักฐานที่พระพุทธองค์ตรัสสอนหลักบรรทัดฐานความเชื่อตามเหตุผล ปรากฏใน**กาลามสูตร พระสูตรต้นตอปฏิภา** ดังจะกล่าวต่อไป ขณะที่ปรัชญาเถรวาทพุทธปรัชญาหลายท่าน ทั้งตะวันออกและตะวันตกเห็นว่า พุทธตรรกศาสตร์แยกกันไม่ได้จากจริยศาสตร์ ญาณวิทยา ภาววิทยา และ คุณวิทยา อาทิ ท่านราชบัณฑิตสโมสร บุราวาศ ให้ความเห็นว่าเป็น (สโมสร บุราวาศ, ๒๕๐๐: ๒๕๐-๒๕๑)

...ข้าพเจ้าเห็นว่า **ตรรกวิทยามีในพุทธปรัชญา พระอภิธรรมมีคำสอนและแนวการสอนพึงถือได้ว่า เป็นตรรกวิทยาของพระพุทธเจ้า คือ ปฏิฐาน** นอกจากนี้ ยังมีคำสอนหลายเรื่องในพระวินัย และพระสูตร



ซึ่งสมควรนำมากล่าวไว้ในวิชาตรรกวิทยา แต่พึงสำเหนียกเอาไว้ด้วยว่า Logic ในปรัชญาตะวันตก อันมีท่าน **อาริสโตเติล** (Aristotle: BC. 384-322) เป็นต้นแบบตรรกวิทยา ตะวันตกจากกรีกนั้น จัดอยู่ในระดับ **สุตมยปัญญา** และจินตามยปัญญา เท่านั้น ยังไม่เข้าถึงระดับ **ภาวนามยปัญญา** ตามญาณวิทยาของพุทธ...

ขอกล่าวย้ำว่าการคิดและใช้เหตุผลควรค่าแก่ความเชื่อถือ ไม่อาจแยกออกจากจริยศาสตร์ คุณวิทยาและภาววิทยาได้ ที่ต้องถือเป็นหลักการและอุบายวิธีสำคัญยิ่ง ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและการสอนพุทธปรัชญา มีคุณลักษณะพิเศษเป็นมัชฌิมนิยม-มัชฌิมาปฏิบัติ อันเป็น **วัฒนธรรมคติธรรม** แนวใหม่ของอินเดียและของโลก ท่ามกลางนักคิด นักปรัชญา และศาสนาดำเนินการศาสนาสายสุดโต่งทั้งหลายที่ต่างฝ่ายต่างก็เก็งในการสร้างและอ้างเหตุผลเป็นวาทกรรม มุ่งเอาแพ้เอาชนะด้วยหลักการและวิธีการตามที่ยึดถือสืบๆ กันมา การมีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ขัดกันบ้าง แย้งกันบ้าง ขัดแย้งกันบ้าง ในหลักการ เนื้อหา และสิ่งมุ่งประสงค์ จึงเป็นที่มาแห่งการใช้ **วาทกรรม** ทางตรรกศาสตร์เป็นหลัก เรียกว่า Rhetoric ดังที่นิยมใช้กันในหมู่นักปรัชญาตะวันตก สำนัก **โซฟิสต์** (Sophists) ด้วยเหมือนกัน วิธีคิดและใช้เหตุผลเน้นสำนวนทางภาษานี้ นิยมใช้กันทั่วไปในหมู่นักคิดนักปรัชญาอินเดียยุคแรกและร่วมสมัยพุทธกาล เรียกท่านเหล่านี้ว่า **ตักกิ-ตรรกิ** ต่อมาเรียก Ānvisiki ส่วนมากสังกัดปรัชญาสาย **พระเวท** (Astika) จนพัฒนามาเป็น **ตรรกศาสตร์** อันเป็นลักษณะเดิมเฉพาะของ **ปรัชญานายายะ** (Nyāya) (S.C. Vidyābhūṣana, 1971: 4-6)

ผู้เขียนได้ขบคิดเสริมว่า พุทธปรัชญาไม่นิยมการตรรกตามอารมณ์ความรู้สึกครอบงำโดยความเชื่อ การคาดเดาและคาดคะเนด้วยจินตนาการและการเก็งความจริง

ตามที่นิยมใช้กันทั่วไปในปรัชญาสายพระเวทที่สอนเรื่องปรัมปราสืบๆ กันมาด้วยศรัทธาจริตและโมหจริต ยิ่งกว่านี้พุทธปรัชญาไม่นิยมวิธีการเล่นล้นปลิ้นสำนวน สำแดงโวหารทางวาทกรรม โดยถือว่าเป็นแนวทางการคิดและใช้เหตุผล **วิบัติ** ทางเนื้อหาและทางภาษา ที่ตรรกศาสตร์ตะวันตกเรียกว่า Fallacy ตรรกศาสตร์แนวพุทธนำมาใช้เพื่อแสดงให้เห็นว่าสรรพสิ่งที่รูปธรรมและนามธรรม ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ย่อมสัมพันธ์กัน เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และแปรเปลี่ยนไปในกระบวนการเหตุผล แม้มนุษย์จะรู้ถึงหรือไม่ก็ตาม ซึ่งอะไรเป็นเหตุปัจจัยอะไรเป็นผล เหตุให้เกิดผลและกลายเป็นเหตุให้เกิดผลตามมามากอีก เหตุและผลคืออะไร เกิดอย่างไร เหตุเฉพาะและเหตุทั่วไปคืออะไร จากเหตุปัจจัยนี้ ย่อมอนุมานและอุปมานได้ว่า จะเกิดผลหรือวิบากอะไรต่อไป ความรู้หรือปัญญาระดับนี้เกิดจากการ **ได้ดวงตาเห็นธรรม** (ธมฺมจกฺขุ) ระดับ **ภาวนามยปัญญา** เท่านั้น ซึ่งเป็นผลของ **จินตามยปัญญา** และจาก **สุตมยปัญญา** ต่อเนื่องมาเป็นลำดับตามกระบวนการสายโซ่แห่งเหตุและผล

อนึ่ง ในวัฒนธรรมคติธรรมอินเดียก่อนและร่วมสมัยพุทธกาล มีอยู่ ๒ ทิวทัศน์-ทรรศนะหรือวาทะ ที่ขัดแย้งกันทางความเชื่อและตรรกศาสตร์ ได้แก่ **อเหตุกทิวทัศน์** และ **เหตุกทิวทัศน์** คือ

๑. **อเหตุกทิวทัศน์** : หนึ่งในบรรดาทรรศนะที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธและประณาม เพราะจัดอยู่ในจำพวกมิจฉาทิวทัศน์ เป็นแนวปรัชญาที่ขัดแย้งและปฏิเสธหลัก **เหตุผลนิยม** ปรากฏในพรหมชาลสูตรและอภินนทสูตร ใจความตอนหนึ่งว่า (สุต. ทีฆ.ส. ๙/๑๔๘/๑๑๙; สุต. มข. ม. ๙๓/๘๓)

...คหบดีทั้งหลาย สมณพราหมณ์บางพวกบางเหล่า **มีวาทะ** (ตรรกภาษา) มีทิวทัศน์อย่างนี้ว่า เหตุปัจจัยแห่งความเป็นความมีตลอดจนความเศร้าหมองและอื่นๆ ของสัตว์ (มนุษย์) ไม่มีสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย

ก็เศร้าหมองเอง เหตุปัจจัยแห่งความบริสุทธิ์
ไม่มี ความบริสุทธิ์เกิดขึ้นเองได้ ความทุกข์
ความสุข ความสมหวัง ผิดหวังเกิดขึ้นเอง
ไม่มีเหตุปัจจัยความเป็นไปใดๆ ของมนุษย์
ไม่ได้เกิดโดยความพยายามของมนุษย์
มนุษย์จึงไม่ต้องรับผิดชอบใดๆ อนาคตไม่
ได้เกิดจากปัจจุบันและปัจจุบันก็ไม่ได้เกิด
จากอดีต...ชะตาชีวิตมนุษย์ต้องเป็นไปตาม
โชคติโชคร้ายและตามสภาพแวดล้อมที่
มนุษย์ไปเกิดได้ เสวยสุขอยู่และเสวยทุกข์อยู่
อย่างไรในฐานะต่างกัน ก็เพราะโชคติโชคร้าย
ดวงดีดวงร้าย ทุกอย่างแล้วแต่**พรหมลิขิต**
ที่กำหนดแน่นอนตายตัวเอาไว้ให้ล่วงหน้า
แล้ว...เจตนาของมนุษย์ความพยายามของ
มนุษย์ล้วนไร้ค่าไร้ความหมายทั้งสิ้น...

๒. เหตุทกฏฐิ : เหตุผลนิยมแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย
คือ **ลัทธิการยวาทะ** ที่สอนให้เชื่อใน**พรหมลิขิต**ผู้เป็นปฐมเหตุ
ของสรรพสิ่ง ตามหลักปรัชญาพราหมณ์ โดยเชื่อว่ามิเหตุ
ย่อมมีผล แต่ผลมีอยู่เบ็ดเสร็จแล้วในเหตุ ทรรคนะนี้ปฏิเสธ
เจตจำนงอิสระของมนุษย์และกระบวนการวิวัฒนาการทุกระดับ
ของโลกและชีวิต ฝ่าย**ลัทธิการยวาทะ** ที่มีทรรคนะว่า
ทุกอย่างแต่ละอย่างย่อมมีเหตุมีผลของมัน **‘ผลไม่มีอยู่ก่อน
เรียบบร้อยในเหตุ แต่เหตุทำให้เกิดผลขึ้นตามมาภายหลัง’**
พุทธตรรกศาสตร์เห็นด้วยกับทรรคนะนี้เฉพาะในหลักการ
แต่ยังมีรายละเอียดเพิ่มเติมที่ต้องขึ้นอยู่กับองค์ประกอบอื่นๆ
อีกมากมายและสัมพันธ์กับหลักจริยศาสตร์ ภาววิทยา และ
คุณวิทยา ร่วมกระบวนการเดียวกันกับ**สัมพัทธนิยม** ผู้เขียน
เปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างช่วงเหตุกับช่วงผล
(ขณะ) : ต้นไม้ผลกับผลไม้ เพราะมีต้นไม้อยู่ก่อนแล้วใน
ฐานะเป็นเหตุ หรือเหตุปัจจัย และในลำต้นไม้ยังไม่ผลไม้ม
เลย จะมีก็แต่**ศักยภาพ**ของต้นไม้ที่นำไปสู่การเกิดผล

ต่อมาด้วยเงื่อนไขประกอบอื่นๆ อันเหมาะอันควร สมเหตุ
พอดี จึงได้เกิดผลไม้ตามมาในฐานะเป็นผล ไม่มีต้นไม้ย่อม
ไม่มีผลไม้ และไม่มีผลไม้มาก่อนต้นไม้ก็ไม่มีต้นไม้ม
ต้นไม้มและผลไม้ไม่มีใช้สิ่งเดียวกัน แต่สัมพันธ์เป็นเหตุเป็น
ผลกันและกัน

ในการประกาศพระพุทธศาสนาและการสอน
พุทธปรัชญา โดยอาศัยอุปมาอุปไมยทางตรรกศาสตร์ให้ผู้อื่น
เข้าใจ เข้าถึง ทั้งสังขธรรมและจริยธรรม ทั้งยังได้รับประโยชน์
เกื้อกูลด้วยความเชื่อถือ มิใช่เป็นเรื่องกระทำได้ง่าย ผู้แสดง
และสอนผู้อื่น นอกจากถึง**พร้อมด้วยความรู้ชอบและ
ความประพฤติชอบ ‘วิชาอันเป็นเลิศกับประเสริฐใน
ความประพฤติ’** อันเป็นคุณสมบัติหลักแล้ว ยังต้อง
ประกอบด้วยคุณธรรมอีก 5 ประการ ซึ่งไม่มีในบรรดาพวก
ตรรก-ตัก-ตรรกะ เหล่านั้น คือ ๑) สามารถกล่าวชี้แจง
ไปตามลำดับขั้นตอนได้ จากง่ายไปหายาก จากพื้นฐานทั่วไป
สู่รายละเอียดและลึกซึ้ง ๒) สามารถกล่าวชี้แจงยกเหตุ
ยกผลมาแสดงให้เข้าใจได้ ๓) ต้องแสดงด้วยอาศัยเมตตา
ธรรม ๔) ต้องไม่แสดงเพราะเห็นแก่อำภิสและผลประโยชน์
และ ๕) ต้องแสดงโดยไม่เคยตนข่มท่าน กระทบเสียดสีผู้อื่น
หวังเอาดีใส่ตัวเอาชั่วใส่ผู้อื่นให้ได้รับความเสียหาย ดังนั้น
จึงควรต้องอาศัย**วิธีการสอนแนวพุทธ** ที่ต้องปรับใช้ให้
ถูกต้อง เหมาะสมตามกาลเทศะ บุคคล ชุมชน และลักษณะ
ประโยชน์เกื้อกูลที่ผู้เกี่ยวข้องพึงได้รับ คือ ๑) **วิธีสนทนา**
หรือสักัจฉากับคนทั่วไปทุกระดับและอาชีพ ๒) **วิธีบรรยาย
ความ** มักใช้ในที่ประชุมใหญ่ๆ ในการแสดงธรรมแต่ละวัน
แต่ละโอกาส ๓) **วิธีตอบปัญหา** ปัญหาบางเรื่องตอบ
แฉงเดียวตรงไปตรงมา โดยการยืนยันหรือปฏิเสธแล้ว
แต่กรณี ๔) **วิธีย้อนถาม** แล้วจึงให้คำตอบตามมา ๕) **วิธี
แยกแยะแล้วตอบเป็นประเด็นๆ** ๖) **วิธีตอบเจียง** โดย
งดเว้นการตอบโต้และวางเฉยเสีย และ ๗) **วิธีสอนโดย
ตรรก-ตรรกศาสตร์** เป็นวิธีสอนให้คิด หา สร้าง อ่าง และ
ใช้เหตุผล แนวนิรนัยบ้าง อุปนัยบ้าง เปรียบเทียบบ้าง และ



วิธีสำคัญที่สุดคือ โยนิโสมนสิการ ดังรายละเอียดในตอนต่อไป (อง ปญจก. ๒๒/๑๕๙/๒๐๖)

วิธีสอนพุทธปรัชญาดังกล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะวิธีสักัจฉา วิธีตอบปัญหา วิธีตอบเป็นประเด็นๆ วิธีตรรกศาสตร์ และวิธีใช้โยนิโสมนสิการ ได้เลือกใช้กับบุคคล หรือ คณะบุคคลที่เป็นนักคิดทางตรรกะที่เรียกว่าพวก**ตรรกิ** เน้นการแสดงเหตุผลให้ได้คิดและเปลี่ยนทรรศนะ-ทิวทัศน์เดิมของตน หันมาถือเอาแนวคิดความเห็นและความเชื่อที่ถูกต้อง-**สัมมาทิวทัศน์** เริ่มด้วยการแสดงธรรมสอนพระเบญจวัคคีย์ด้วยปฐมเทศนา คือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และพระธรรมเทศนาอีกอันๆ ต่อมา การสอนพุทธปรัชญาโดยวิธีการทางตรรกศาสตร์นี้ มิใช่มุ่งให้เกิด**ความเชื่อ**เป็นประการสำคัญ สอนอง**ศรัทธาจริต**ที่ปราศจาก**พุทธจริต** แต่**นำสู่สังขธรรมและจริยธรรม** ให้วิเคราะห์ไตร่ตรองและตรวจสอบ**สารัตถะ** **หวังผลทางปฏิบัติ**เพื่อประโยชน์สุขและพัฒนาสู่ความสิ้นทุกข์เท่านั้น

...เมื่อใดท่านรู้แน่ชัดตามเหตุผลด้วยตนเองแล้วว่า ธรรมเหล่านี้มีโทษวิญญูชนติเตียน ประพฤติ ปฏิบัติชอบแล้วให้เกิดความเสียหายเป็นไปเพื่อความทุกข์แก่ตนและผู้อื่น ท่านควรละเว้นธรรม เหล่านั้นเสีย เมื่อใดท่านรู้แน่ชัดด้วยตนเองตามเหตุผลว่า ธรรมเหล่านี้ วิญญูชนสรรเสริญ ประพฤติปฏิบัติชอบให้ครบแล้ว เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขและความสิ้นทุกข์ ท่านควรประพฤติ ปฏิบัติเถิด.... (สุตฺ ๑๖/๕๐๕/๑๔๓)

พุทธปรัชญากับเหตุผลนิยม-สัมพัทธนิยม ในพุทธปรัชญา เหตุผลนิยมร่วมสายเดียวกันกับสัมพัทธนิยมเสมอ เป็นแนวทางคิดและใช้เหตุผลคลรรค่าแก่ความเชื่อถือตามความจริงความถูกต้องที่เป็นอยู่มีอยู่ คือสภาวะธรรมตามที่พระพุทธเจ้าได้แสวงหาจนค้นพบมาได้ เรียกว่า

หลักปัจจุสมุปบาท ได้รับความหมาย อาจเทียบศัพท์ทางปรัชญาวิทยาศาสตร์ว่า The Principle of Co-origination, Interrelation and Interdependence บูรณาการ ๓ ศัพท์เข้าด้วยกัน

...**ปัจจุสมุปบาทธรรม**เหล่านี้ เป็นธรรมที่ลึกซึ้งเห็นได้ยากยิ่ง ตรัสรู้ได้ยากยิ่ง เป็นธรรมที่สุขุมประณีตยิ่ง ไม่อยู่ในวิสัยของตรรก ตามที่พวกตรรกิในลัทธิต่างๆ นิยมใช้กันแต่ไหนแต่ไรมาแล้ว แต่เป็นธรรมในวิสัยบัณฑิตวิญญูชนพึงรู้ได้ บรรลุได้ ตถาคคได้แสวงหาจนพบและตรัสรู้เรื่องนี้ อย่างแจ่มแจ้งด้วยตนเอง ที่ข้ามพ้นตรรกของพวกตรรกินั้นแล้ว จึงประกาศให้โลกรู้ธรรมเหล่านี้ ตามความถูกต้องเป็นจริง... (สุตฺ ทิม.ล. ๙/๑๐/๑๔๘)

พระพุทธเจ้าทรงเตือนให้ข้ามพ้นแนวคิดและความเชื่อของนัก**ตรรกิ**ทั้งหลาย แต่ทรงแสดงกระบวนการคิดและใช้เหตุผลให้เข้าถึงความสัมพันธ์ระหว่าง**เหตุ-ปัจจัยกับผล-วิบาก** เชื่อมโยงต่อกันเสมือนสายโซ่แห่งความจริงธรรมดา (ธมมดา) กับความจริงของชีวิตมนุษย์ที่พระองค์ทรงหมายถึงในที่นี้ "...เพราะอวิชชาเป็นเหตุปัจจัย สังขารจึงมี...เวทนาจึงมี...ความโศกเศร้าคร่ำครวญ ทุกข์โทมนัสความคับแค้น เป็นต้น จึงมีมาพร้อมกับกองทุกข์ทั้งปวงบรรดามี..." (ส.นิ. ๑๖/๖๔/๑๔๔)

...อนึ่ง ตถาคคจะเกิดหรือไม่เกิดก็ตามที่ **หลักสังขธรรม**แห่ง**ปัจจุสมุปบาท**นี้เป็นหลักธรรมดาที่ดำรงคงอยู่อย่างนี้เป็นนิจไม่แปรผันเป็นอันเลย ตถาคคได้ค้นพบและ**ตรัสรู้ธรรม**เหล่านี้้อย่าง แจ่มแจ้ง ได้หยั่งรู้เรื่องนี้อย่างถ่องแท้นเป็นอย่างดี แล้วจึงนำมาบอกนำมาสอนนำมาจัดวางเป็นหลัก จำแนก

เป็นหัวข้อ เปิดเผยและทำให้เข้าใจได้และ
เข้าถึงได้...” (ส.นิ. ๑๖/๓๐/๑๙๒)

การแสวงหาค้นพบสังขธรรมนี้ แล้วจึงนำมา
จัดเป็นกระบวนการ ขั้นตอน หมวดหมู่และเป็นระบบนี้
ถือเป็นวิธีของวิทยาศาสตร์ ที่นักคิด นักปรัชญา และ
นักตรรกวิทยาศาสตร์ยุคต่อมาใช้กันอยู่ จนได้กฎวิทยาศาสตร์
แม้เป็นกฎทางวัตถุธรรมทางธรรมชาติ และไม่อธิบายให้
สัมพันธ์กับจริยศาสตร์และคุณวิทยาก็ตาม

๒.๒ ศรัทธา เหตุผล และจริยธรรม : ใน
พุทธปรัชญา การคิดและใช้เหตุผลควรค่าแก่ความเชื่อถือ
ต้องไม่ติดในศรัทธา ไม่ครอบงำและชี้นำโดยศรัทธา แต่ใช้
ศรัทธาที่ชอบด้วยเหตุผลให้เป็นเพียงพลังหนุนเนื่องสู่ปัญญา
ระดับสูงขึ้นไป ดังนั้น ความสำคัญของศรัทธาที่ข้ามพ้น
ความหลงงมงาย และในฐานะเป็นเหตุปัจจัยระดับหนึ่ง จึง
สรุปได้ดังนี้

๑) **ศรัทธา** เป็นเพียงบาทฐานในกระบวนการ
การพัฒนาปัญญา อาศัยศรัทธากระตุ้นให้ **‘เป็นผู้ใคร่
ในความรู้ อยากรู้ อยากเห็น และใฝ่ใจใคร่รู้’** เพื่อเพิ่ม
ความเพียรพยายามในการแสวงหาและพิสูจน์ความจริง
ความถูกต้องดีงาม ตามเหตุผลในเรื่องนั้นๆ สิ่งนั้นๆ อีก
ต่อไป จนสิ้นข้อสงสัยแคลงใจ (นิสสัย) ปัญญา กอปร
ด้วยเหตุผลและคุณธรรมจริยธรรมย่อมทรงคุณค่าและ
สำคัญเหนือศรัทธา

๒) **ศรัทธา** ที่พึงประสงค์ มิใช่ความเชื่อ
อย่างหลับหูหลับตา ถอนใจไม่ขึ้น เพราะติดหล่มแห่ง โมหะจริต
และมีใช่เป็นเพียงอารมณ์ความรู้สึกนึกคิด มอบชีวิตจิตใจ
โดยสิ้นเชิง โดยไม่อุกคติดตามหาคำอธิบายด้วยเหตุผลให้ได้
คำตอบสุดท้ายว่าอะไร อย่างไร ทำไม และเพื่ออะไร

๓) **ศรัทธา** ต้องไม่ผูกติดอยู่กับตัวบุคคล
แต่เป็นศรัทธาที่ข้ามพ้นเงื่อนไขขงใจในลาภ ยศ สรรเสริญ

สุข และผลประโยชน์อื่นใดที่ได้ลักษณะแลกเปลี่ยนทาง
ผลประโยชน์กัน ชักจูงด้วยความหวังในสุคติโลกสวรรค์ เป็น
อุปสรรคในความพยายามถึงขั้นปฏิบัติ ทดสอบทดลอง
จนประจักษ์ใน**สังขธรรม** และถึงระดับนี้ศรัทธาจะสิ้นภาระ
อีกต่อไป เหลือแต่ความจริง และความถูกต้องดีงาม ที่ให้
แต่ประโยชน์สุขอันบริสุทธิ์ พึงบรรลุได้ในปัจจุบัน อนาคต
และระดับสูงสุด คือ ภาวะสิ้นทุกข์ เหตุเพราะสูญสิ้นอวิชชา
ตัณหา และอุปาทาน

ในระดับนี้ ศรัทธาจึงต้องกำกับด้วยเหตุผล-ปัญญา
โดยต้องสัมพันธ์กับคุณธรรมจริยธรรม ดังที่พระพุทธองค์ได้
ทรงแนะนำ**หลักบรรทัดฐานเกี่ยวกับความเชื่อ** ปรากฏ
หลักฐานในพระสูตรตันตปิฎก (อง. ตัก. ๒๐/๕๐๕/๒๔๑;
อง. จตุก. ๒๑/๑๙๓/๒๕๙) : ชาวกาลามะแห่งนิคมเกสบุตรตะ
แคว้นโกศล ได้ทูลถามพระองค์ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
ได้มีสมณพราหมณ์หลายจำพวกมาถึงนิคมนี้ แต่ละพวก
พากันแสดงวาทกรรมเชิดชูและรบเร้าให้เชื่อถือวาทะ
(ปรัชญา-ลัทธิ) ของตนเท่านั้น ขณะเดียวกันก็กระทบ
กระเทียบ ดูหมิ่น ทั้บถมวาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อถือ
...พวกข้าพระพุทธเจ้ามีความสับสน ลังเล เคลือบแคลง
สงสัยเสมอว่า บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครพูดจริง
ใครพูดเท็จกันแน่...” พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักบรรทัดฐาน
ในการเชื่อ ตามเหตุผลแนวพุทธตรรกศาสตร์ และจริยธรรม
แนวพุทธจริยศาสตร์ ถือเอาใจความได้ดังนี้ : **อย่าด่วน
ปลงใจเชื่อและยึดถือ** ๑) โดยการได้เรียนตามๆ กันมา ๒) โดยการฟังเรื่องปรัมปราสีบๆ กันมา ๓) โดยการเล่าลือ
กันว่า เขาว่ากันว่า ๔) โดยการคาดคิด คาดเดา คาดคะเน
คาดการณ์ เก็งความจริง ตามอาการความรู้สึกและ
จินตนาการ (ตรรก-ตักกะ-ตักกี) ๕) โดยการอ้างตำราและ
คัมภีร์ ๖) โดยการอนุমানเอาเองว่าอาจเป็นอย่างนั้น **คงเป็น**
อย่างนี้ ๗) โดยอาการปริวิตก คิดวนเวียนวกไปวนมาหา
ข้อสรุปแน่นอนไม่ได้ ๘) โดยเห็นว่าเข้ากันได้ ไปกันได้ และ
สอดคล้องกับทฤษฎีหรือทฤษฎีของตน ๙) โดยเห็นภาพลักษณ์



หรือรูปลักษณ์น่าเชื่อถือ และ ๑๐) โดยเชื่อถือเอาไว้ก่อน เหตุเพราะท่านผู้นี้เป็นครูเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ของเรา (ครู)

พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักบรรทัดฐานแนวตรรกศาสตร์สัมพันธ์กับจริยศาสตร์ ได้ใจความสรุปว่า เมื่อใดที่ท่านทั้งหลายรู้ความจริงและความถูกต้องดีงาม ตามเหตุตามผลด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล...มีโทษวิญญูชนติเตียน...ใครยึดถือปฏิบัติเข้าแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูลแต่เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงละเสีย...เมื่อใดที่ท่านทั้งหลายรู้ความจริงและความถูกต้องดีงามตามเหตุตามผลด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล...ไม่ให้โทษ วิญญูชนสรรเสริญ ใครยึดถือปฏิบัติถึงที่แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสงบสุข เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงถือปฏิบัติธรรมเหล่านั้นเถิด

ข้อว่า ‘อย่าด่วนปลงใจเชื่อ’ ในที่นี้ หมายถึง หลักการทางพุทธตรรกศาสตร์ ที่แนะนำไม่ให้รีบร้อนตัดสินใจวินิจฉัยและประเมินลงความเห็นถึงข้อสรุปเป็นแน่นอนเด็ดขาดลงไป เพียงเพราะอ้างมูลเหตุเหล่านั้นเหล่านั้นก็เพียงพอ และไม่พึงถือเอาความหมายโดยพยัญชนะ-ตามตัวหนังสือและคำพูด ก่อนวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์กับใจความเนื้อหาโดยอรรถและสิ่งมุ่งประสงค์ ของสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ จึงทำให้นักวิชาการบางพวกลงความเห็นคลาดเคลื่อนว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนไม่ให้เชื่อสิ่งเหล่านั้นทั้งหมด และให้เชื่อสิ่งอื่นนอกจากนี้เท่านั้น ยิ่งกว่านี้ท่านเหล่านั้นยังพากันยืนยันเป็นนักเป็นหนาว่า พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธตรรกศาสตร์โดยสิ้นเชิง (มา ตกทุกเหตุ) แต่พึงเข้าใจว่า พระองค์ทรงสอนการพัฒนามนุษย์ให้เป็นคนมีเหตุผลและคุณธรรม ไม่ให้รีบร้อนด่วนปลงใจเชื่อ เป็นคนอ่อนแอ ใจง่าย ชักจูงง่าย ด้วยศรัทธาจริต แต่ต้องป้องกันความผิดพลาดด้วยการใช้ปัญญาตามเหตุผล ศึกษาวิเคราะห์พิจารณาและตรวจสอบให้ถี่ถ้วนรอบคอบก่อน ความเชื่อและเหตุผลตามแนวพุทธตรรกศาสตร์จึงต้องผ่านกระบวนการศึกษาปฏิบัติทดลองทดสอบและประเมินด้วยคุณค่าทางศีลธรรม

คุณธรรม จริยธรรม ประโยชน์เกื้อกูลและวิถีคิดและใช้เหตุผลแบบโยนิโสมนสิการ จึงแนะนำให้คิดและใช้เหตุผลควรค่าน่าเชื่อถือในเรื่องความจริง ความถูกต้องดีงาม และประโยชน์เกื้อกูลที่ไม่ครอบงำด้วยศรัทธาจริต และอยู่ในวิสัยสติปัญญาในระดับ สุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา แต่ไม่อาจนำพามนุษย์ให้ล้นทุกข์ได้

๓. พุทธตรรกศาสตร์

๓.๑ ความหมายและลักษณะ : ตรรกวิทยาหรือตรรกศาสตร์^๔ ที่แปลมาจากคำสันสกฤต ตรก และคำบาลี-ตกนี้ นักปราชญ์ราชบัณฑิตไทยส่วนมากผู้เคยรับวัฒนธรรมทางการศึกษาแนวตะวันตกมา ให้ความหมายเทียบเท่ากับคำอังกฤษ Logic แปลงจากคุณศัพท์ภาษากรีก Logike จากนามศัพท์ Logos หมายถึง ความคิดและถ้อยคำ ซึ่งเป็นเครื่องแสดงความคิดเห็น ขยายความว่า เป็นกระบวนการคิดในการใช้เหตุผล โดยสร้างรูปแบบและกฎเกณฑ์ทางการใช้เหตุผลขึ้น เพื่อให้บรรลุเป้าหมายความจริงที่เชื่อถือได้ สนองตอบความอยากรู้อยากเห็น และความใฝ่ใจใคร่รู้ที่ไม่อึดในคำตอบว่า นั่นอะไร (What?) เป็นอย่างไร (How?) ทำไมและเพื่ออะไรจึงเป็นเช่นนั้น (Why?) สองคำถามแรกตอบได้ทางวิทยาศาสตร์ ส่วนคำถามสุดท้ายคือยอดแห่งกระบวนการแสวงหาคำตอบทางปรัชญา (Philosophizing) ที่ต้องอาศัยตรรกศาสตร์เป็นแนวทางได้คำตอบที่สมเหตุสมผล

^๔ ศึกษาเพิ่มเติมใน ลิทธิ บุตรอินทร์ : ตรรกศาสตร์ สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพฯ พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๒ บทที่ ๑; ชุนประเสริฐศุภมาตรา : ตรรกวิทยา สภากาการศึกษา มหาวิทยาลัย พระนคร ๒๔๙๔ บทที่ ๓; จำนงค์ทองประเสริฐ : ตรรกวิทยา โรงพิมพ์เสียงเชียงจงเจริญ ๒๕๐๗ บทที่ ๒; กิรติ บุญเจือ : ตรรกวิทยาทั่วไป สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช กรุงเทพฯ ๒๕๑๔ บทที่ ๑; Mill, J.S.: System of Logic, Macmillan, New York 1964, ps. 214-8.

ตรรกศาสตร์ เป็นวิชาว่าด้วยการคิด หา สร้าง อ้าง และใช้เหตุผลที่เชื่อถือได้ ในเรื่องความจริง ถูกต้อง ดีงาม และคุณประโยชน์ ของมนุษย์และโลก โดยการ **อนุมาน-รู้ตาม** (Inference) จากสิ่งหรือเรื่องที่เราแล้วไปหา สิ่งหรือเรื่องที่ยังไม่รู้แต่อยาการู้ที่สังกัดประเภท ชนิด คุณสมบัติ และกฎเดียวกัน ตรงกัน เหมือนกัน หรือคล้ายคลึงกัน แต่ไม่ใช่สิ่งหรือเรื่องเดียวกัน ดังนั้น **อนุมาน** ก็คือ **การรู้ตาม** หรือความรู้ที่เกิดตามมาทีหลังความรู้เดิมที่ ถือเป็นหลัก-ข้อมูลหลักฐานที่เชื่อถือได้ และอ้างอิงโยงสู่ ความรู้ใหม่ในเรื่องนั้นๆ และสิ่งนั้นๆ ในสายเดียวกันได้ การคิดและใช้เหตุผลที่ให้ความรู้ในความจริง ความถูกต้อง และความดีงาม จึงแบ่งเป็น ๓ แบบหรือแนวทาง คือ **นิรนัยอุปนัย** และ **เปรียบเทียบ แบบนิรนัย** คือแนวทางคิดและใช้เหตุผลโยงจากความจริงสากลหรือความจริงทั่วไปที่รู้จักแล้ว ยอมรับกันแล้ว และถือเป็นข้ออ้างอิงหลัก สู่ความจริง ส่วนย่อยหลายๆ ส่วนที่พุ่งขึ้นให้ถือเป็นความจริงสากลนั้น ‘**สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ จึงเป็นอนัตตา นายสิทธิ์เป็นสังขารชนิดหนึ่ง นายสิทธิ์จึงต้องไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา**’

แบบอุปนัย เป็นการคิดและใช้เหตุผล ประจักษ์ต่าง ขึ้นจากความจริงส่วนย่อยหลายๆ ส่วนอันเป็นองค์ประกอบ ประมวลสรุปขึ้นเป็นความจริง หรือหลักสากลเพื่ออ้างอิงต่อไป* ตัวอย่างเช่น นาย ก. ข. ค. ง. และคนอื่นๆ แต่ละคน ในทุกสถานภาพทุกอาชีพที่ยังเป็น**สามัญชน** ย่อม เสพติดในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข และผลประโยชน์อื่นๆ ดังนั้น **สามัญชนทุกคนจึงไม่ปฏิเสธ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข และผลประโยชน์อื่นๆ** อย่างไม่ต้องสงสัย และ**แบบเปรียบเทียบ** เป็นการคิดและใช้เหตุผลโดยการเปรียบเทียบ

สิ่งๆ หนึ่ง หรือ หลายสิ่ง กับสิ่งอื่นๆ ในสถานภาพและชนิด เหมือนกัน และคุณสมบัติตรงกัน เหมือนกัน หรือคล้ายกัน แต่ไม่ใช่สิ่งสิ่งเดียวกัน เช่น โลกเป็นดาวเคราะห์ชนิดหนึ่ง ดาวอังคารก็เป็นดาวเคราะห์เช่นเดียวกับโลก จึงย่อมมีสิ่งมีชีวิตเกิดขึ้นบนดาวอังคารเหมือนกับบนโลกนี้

ความจริงทางภววิทยา คุณค่าทางคุณวิทยา ความดี ความถูกต้องทางจริยศาสตร์ และความงามทางสุนทรียศาสตร์ เหตุผลทางตรรกศาสตร์จึงสัมพันธ์กันเสมอ พุทธตรรกศาสตร์ เป็นวิชาที่พร้อมด้วยหลัก รูปแบบ กฎเกณฑ์ และเงื่อนไข ในการคิดและใช้เหตุผลให้เกิดความเชื่อถือ สนองความอยากรู้ อยากเห็น และใฝ่ใจใคร่รู้ของมนุษย์ ตราบเท่าที่ยังไม่บรรลุ**สังขารม** ทั้งหมดย่อมต้องดำเนินตามกระบวนการ เป็นขั้นเป็นตอน เริ่มจากสิ่งหรือเรื่องที่เราแล้วผ่านการรวบรวม วิเคราะห์ และประเมิน ตามข้อมูลหลักฐานและองค์ประกอบ อย่างเพียงพอ โยงถึงสิ่งหรือเรื่องที่ยังไม่รู้ ที่อยากรู้ และ อยู่ในวิสัยรู้ได้ ตามที่สัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผล (เหตุ + ผล = เหตุผล) แก่กันและกัน อาศัยกัน เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และ ไหลเลื่อนเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

๓.๒ ปัญญา-ความรู้ : ในวิชาพุทธปรัชญา ตรรกศาสตร์เป็นวิชาร่วมสาขาเดียวกันกับ**ญาณวิทยา** โดยแบ่ง ปัญญา-ความรู้ ครอบงำแก่ความเชื่อถือออกเป็น ๓ ระดับ หรือ ๓ ชนิด ตามวิธีได้มาและคุณค่าของความรู้ นั้นๆ ได้แก่ (สมักร บุราราศ, ม.ม.ป.: ๗๔-๗๕)

๓.๒.๑ สุตมยปัญญา หมายถึง ปัญญาได้จากกระบวนการและขั้นตอนการศึกษาเล่าเรียน อ่านค้นคว้า สดับตรับฟัง และจดจำมาทั้งทางตรงและทางอ้อม ทั้งในรูปแบบและนอกรูปแบบ มีครูบาอาจารย์ มีลูกศิษย์ลูกหา เรียกในพุทธปรัชญาว่า **ปริยัติธรรม** ผู้ผ่านโอกาสการศึกษาเล่าเรียนมามาก ทรงจำคำสอนเอาไว้มาก แตกฉานในพระธรรมคำสอน จึงได้ชื่อว่า **พหูสูตร** ผู้ได้ยินได้ฟังและ

* เป็นการใช้เหตุผลแบบอุปนัยรูปแบบหนึ่ง การใช้เหตุผลแบบอุปนัยรูปแบบอื่นเป็นการยืนยันความจริงบางส่วนจากความจริงบางส่วนก็ได้ เช่น วิธีการของมิล-บรรณธิการ



ทรงจำวิชานั้นๆ มากมาย ถือว่าเป็นผู้คงแก่เรียน จึงได้รับการยกย่องให้เป็น**ปราชญ์ราชบัณฑิต** สุตมยปัญญาเรียนจบได้ รู้ทันกันได้ตามหลักสูตรที่กำหนดจัดวางไว้เป็นชั้น เป็นระดับ เรียกอีกอย่างว่า **ผู้รู้หนังสือ**

๓.๒.๒ จินตามยปัญญา หมายถึง ปัญญาที่ได้จากการนำสุตมยปัญญามาทบทวน ครุ่นคิด ไตรตรอง พิจารณาหาเหตุหาผล จนแตกฉานลุ่มลึก สามารถตั้งทฤษฎีหรือทฤษฎีขึ้น ประกอบด้วยหลักฐานข้อมูล ข้อเท็จจริงตามที่ได้พบได้สังเกตด้วยตนเองถึงระดับที่เรียกว่า **ทรรศนะ** ขึ้นมา มิใช่จำมาอย่างเดียว แต่สามารถตีความและอธิบายความจนได้แนวคิดความเห็นเป็นคำตอบปัญหาบางเรื่องได้ระดับหนึ่ง-อะไร อย่างไร และเพื่ออะไร แต่ยังไม่ข้ามพ้นข้อสงสัยแคลงใจที่เรียกว่า วิตกวิจารณ์ พุทธญาณวิทยา จัดองค์ความรู้ตามเหตุผลทางตรรกศาสตร์ให้อยู่ในระดับจินตามยปัญญานี้เท่านั้น โดยอาศัยวิธีคิดและใช้เหตุผลแบบอุปมัย นิรนัย เปรียบเทียบ และ**โยนิโสมนสิการ**ที่เป็นอิสระจากการครอบงำโดยศรัทธาจริต

๓.๒.๓ ภวานามยปัญญา หมายถึง ปัญญาที่ผ่านพ้นปัญญา ๒ ระดับดังกล่าวมาแล้ว สูการบำเพ็ญเพียรจนเข้าใจและเข้าถึง จนรู้แจ้งรู้จริงและรู้รอบ ซึ่งสังฆธรรมทางภววิทยาและคุณธรรมจริยธรรม ทางคุณวิทยาและจริยศาสตร์ ผ่านกระบวนการเจริญ**สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา** จนได้ดวงตาเห็นธรรมที่เรียกว่า **ธรรมจักขุ** (ธมมจักขุ) หรือ**บรรลุธรรม** ผู้ได้ดวงตาเห็นธรรมย่อมข้ามพ้นวิตกวิจารณ์ ซึ่งอยู่เพียงระดับจินตามยปัญญา-ตรรกศาสตร์ ดวงตาเห็นธรรมนี้ต้องประสบเอง ไม่มีใครแบ่งปันให้ ไม่มีใครตามบอก ไม่มีสิ่งที่ย้ำว่าอำนาจศักดิ์สิทธิ์ลึกลับพิเศษมากกระซิบบันดาลให้ ตามความเชื่อในสายปรัชญาเทวนิยม เป็นการเห็นสถานะต่างๆ ตามความแท้จริงของโลกที่ทางวิทยาศาสตร์เรียกว่า การค้นพบและเข้าถึง

ความจริงของธรรมชาติ ตามกฎธรรมชาติ มิใช่สิ่งเหนือธรรมชาติ **ภวานามยปัญญา** เป็นความรู้ระดับสูงสุดของผู้บรรลุธรรม ดังความในพระพุทธพจน์

...ผู้ใดเกิดศรัทธาในวิญญูชน คบหา
เข้าหา ตั้งใจ สดับธรรม ทรงจำธรรมไว้
พิจารณาไตร่ตรอง อรรถแห่งธรรมที่ทรง
จำไว้นั้น เมื่อวิเคราะห์ไตร่ตรองอยู่ ย่อมเห็น
ชอบด้วยเหตุผลกับข้อธรรมตามที่ทรงจำ คิด
เพ่งพิสูจน์ แล้วเกิดฉันทะและอุตสาหะ นำมา
วิเคราะห์เทียบเคียง และเริ่มการปฏิบัติให้
เจริญขึ้นๆ ด้วยจิตที่มั่นคงจนหยั่งรู้บรมตถ
สัจจะด้วยตนเอง ชื่อว่าได้หยั่งรู้และเห็นแจ้ง
ธรรมอย่างแท้จริงด้วยตนเองโดยแท้... (ม.ม.
๑๓/๖๕๖/๔๕๕)

นอกจากปัญญา ๓ ระดับดังกล่าวข้างต้น ญาณวิทยาและตรรกศาสตร์แนวพุทธยังจัดลักษณะปัญญาตามสถานะที่เกิดขึ้นได้ ๓ ลักษณะ ได้แก่ ๑) **สัญญา** ความกำหนดได้หมายรู้ สภาวะทั่วไปและเฉพาะของสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ผู้รู้เพียงจำได้ยังไม่เข้าถึงรายละเอียด เช่น สีเขียว ดำ แดง มนุษย์ ลัตว์ พ่อแม่ เป็นต้น ๒) **วิญญาน** องค์ความรู้แจ้งอารมณ์ที่ประสพทางประสาทสัมผัส และสิ่งที่ถูกรู้ภายนอก ปฏิสัมพันธ์กัน เช่น ตาเห็นรูป เป็นต้น เป็นความรู้วิเคราะห์หนึ่ง ละเอียดและชัดแจ้งกว่า**สัญญา** คือ รู้จากการวิเคราะห์สถานะนั้นๆ ว่าอะไรและอย่างไร และ ๓) **ปัญญา** หมายถึง องค์ความรู้ที่ประมวลสรุปจาก ความรู้จัก รู้รอบ รู้ทั่ว รู้ถึงรู้แจ้ง รู้จริง รู้เท่าทันสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ตรงตามความเป็นจริง มีจริง เป็นการเข้าถึงทั่วถ้วนถึงสถานะองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของปัญหา สามารถให้คำตอบและอธิบาย อะไร อย่างไร ทำไม และเพื่ออะไร เป็นองค์ความรู้ รอบรู้พร้อมมูลทุกด้าน-ภววิทยา ญาณวิทยา จริยศาสตร์ และคุณวิทยา ครอบคลุมทั้งโลกียปัญญาและโลกุตระปัญญา หรือ

โลกุตระญาณ ทั้งสมมติสัจจะ และปรมาตตสัจจะ เป็นองค์ความรู้บริสุทธิ์บริบูรณ์ที่พระพุทธองค์ได้บรรลุเป็น **พระสัมมาสัมพุทธเจ้า** เรียกว่า **“สัมมาสัมโพธิญาณ”** ชำมพื้นมีจนาทิวาลู เป็นอิสระจากอวิชชา ตัณหา และอุปาทานเหนือความสัมพันธ์สายโซ่แห่งเหตุและผลตามที่อธิบายไว้ใน **หลักปัจจุสมุปบาท** ดังกล่าวข้างต้นนั้น

๓.๓ วิธีคิดและใช้เหตุผล : พุทธตรรกศาสตร์ แนะนำวิธีคิดและใช้เหตุผลเพื่อแสวงหาองค์ความรู้ระดับสุดมยปัญญา กับ จินตามยปัญญา และถือเป็นเพียงอุบายวิธีเผยแผ่พระพุทธศาสนาและสอนพุทธธรรมระดับหนึ่งเท่านั้น ยังไม่ถึงกับให้บรรลุความจริงและความถูกต้องดังงามได้ทั้งหมด จนไม่มีข้อผิดพลาดบกพร่องใดๆ เลย เพราะพุทธธรรมบางลักษณะ เนื้อหา ระดับ และสิ่งมุ่งประสงค์ อยู่เหนือวิสัยตรรกศาสตร์ทั่วไปจะพึงช่วยได้ในข้อนี้ พุทธตรรกศาสตร์มีลักษณะบางประการคล้ายกับ **ตรรกวิทยาศาสตร์ (Logic of Science)** ที่อาศัยวิธีคิดและใช้เหตุผลแบบอุปนัย แบบนิรนัย แบบเปรียบเทียบ และแบบสุดท้ายพิเศษกว่าตรรกศาสตร์สายอื่น คือแบบ **โยนิโสมนสิการ**

๓.๓.๑ แบบอุปนัย สอดคล้องกับ Induction ในภาษาอังกฤษ : วิธีคิดและใช้เหตุผล โยงจากความจริงส่วนย่อย อันเป็นองค์ประกอบหลายๆ ส่วนโยงเข้าไปหาข้อสรุปที่ได้มา ถือเป็นหลักอ้างอิงทั่วไป หรือความจริงสากลมีคุณสมบัติสังกัดเหตุผลสายเดียวกันกับองค์ประกอบส่วนย่อยๆ ที่ประกอบประจักษ์ขึ้นเป็นหลักอ้างอิงทั่วไปนั้น ขอยกตัวอย่างกรณีนางวิสาขาสมัครมารดา (ขุ.ธ. ๒๕/๒๒๓/๑๗๐) เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยอาการเศร้าโศก ร้องไห้ อาลัยหลานสาวที่เพิ่งตายไป พระพุทธองค์จึงตรัสถามว่า เธอมีความรักหญิงสาวทุกคน แต่ละคนในเมืองสาวตถีนีด้วยหรือไม่? นางวิสาขาทูลตอบว่า รักกันหมดทุกคน พระพุทธองค์

จึงตรัสถามต่อไปว่า ในเมืองนี้มีคนตายทุกวัน มีใช้หลานสาวเพียงคนเดียวของเธอที่เพิ่งตายมิใช่หรือ? เมื่อนางทูลตอบยอมรับว่าใช่ พระพุทธองค์จึงทรงสรุปความให้เห็นเป็นความจริงสากลว่า เพราะฉะนั้น เธอก็ต้องร้องไห้คร่ำครวญกับคนตายทุกคนทุกวันใช่เฉพาะแต่ในเมืองนี้เท่านั้น แต่มีคนตายทุกแห่งในโลก ฉะนั้นใช่หลานสาวอันเป็นที่รักของเธอเพียงคนเดียวเท่านั้นที่ต้องมาตาย ทุกคนในโลกก็ต้องตายด้วยกันทั้งนั้น การแสดงธรรมในลักษณะนี้ เป็นการสอนวิธีคิดและใช้เหตุผลแบบอุปนัย โดยแนะนำให้เข้าสู่ความจริง **สากลคือความตาย** (สพเพ สงขารา มรณธมมา) ด้วยการรวบรวมข้อมูลความจริงส่วนย่อยๆ จนเพียงพอแก่การนำเข้า **หาหลัก-ตั้งหลัก** เป็นข้อสรุป เพราะลัทธิทั้งปวงต้องตายเป็นธรรมดาตามธรรมชาติในกฎไตรลักษณ์

๓.๓.๒ แบบนิรนัย สอดคล้องกับ Deduction ในภาษาอังกฤษ : วิธีคิดและใช้เหตุผล โยงจากหลักทั่วไปที่ถือเป็นความจริงสากล เชื่อมโยงขยายออกสู่องค์ประกอบส่วนย่อยๆ ในกระบวนการเหตุผลสายเดียวกันและมีคุณสมบัติตรงกัน ในข้อนี้ ขอยกตัวอย่างแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงใช้ **แบบนิรนัย** สอนธรรม (ขุ.ธ. ๒๕/๒๒๓/๑๘๒) นางกิสาคโคตมีอุ้มลูกที่ตายเที่ยวหาหมอรักษาให้ฟื้นคืนชีพขึ้นมาอีกโดยไม่ต้องตาย เมื่อถูกปฏิเสธจากหมอเหล่านั้น และได้รับคำแนะนำให้ไปหา **หมอผู้ยิ่งใหญ่ที่สุด** (กาลโก) คือ พระพุทธเจ้า เธอจึงอุ้มศพลูกเข้าไปเฝ้า วิงวอนขอให้พระพุทธองค์รักษา พระองค์ตรัสว่า รักษา (ใจเธอ) ได้ แต่มีข้อแม้ว่า ต้องไปหาเมล็ดผักกาดในเรือนและหมู่บ้านที่ไม่เคยมีคนตาย นางเที่ยวถามตามเรือนและหมู่บ้านจนทั่วแต่ไม่พบแม่แห่งเดียวที่ไม่เคยมีคนตายมาก่อน นางจึงเข้าถึงความจริงสากลตามกฎไตรลักษณ์คือ ความตายของบรรดาลิ่งมีชีวิตทั้งปวงรวมถึงลูกสาวของตนด้วย ซึ่งเป็นเพียงส่วนประกอบย่อยๆ โดยโยงจากความจริงสากลมาอธิบายความจริงในแต่ละกรณีๆ เช่น การตายของลูกสาว



รวมถึงของคนอื่นๆ ที่ตายไปแล้วและจะตายในอนาคต เป็นต้น แม้เธอเองก็ไม่เคยตระหนักใน**สังขธรรม**นี้มาก่อนเลย เพราะเชื่อในลัทธิลัทธิสัสตทิกฎี-อมตนิยมนวปรัชญาพราหมณ์ลึบทอดแต่ไหนแต่ไรมา

สรุปได้ใจความลำดับสัมพันธ์สายโซ่แห่งเหตุกับผลว่า สรรพสัตว์รวมถึงมนุษย์-แต่ละประเภท ชนิด และเผ่าพันธุ์ ย่อมเกิด แก่ และตายเป็นธรรมดาตามกฎไตรลักษณ์ เพราะอวิชชาเป็นเหตุปัจจัย...จึงมีเกิดเป็นผล เพราะมีเกิดเป็นเหตุปัจจัย จึงมีชราเป็นผล เพราะมีชราเป็นเหตุปัจจัย ตายจึงเป็นผลตามมา เพราะมีตายเป็นเหตุปัจจัย จึงมีผลตามมาให้ผู้รัก (แต่ยังไม่ตาย) เป็นทุกข์โศกเศร้าเสียใจ เสียตาย แต่นางก็สาโคตมิไม่รู้ เพราะไม่เคยคิดและใช้เหตุผลแบบนिरันยนี้มาก่อนที่คนทั้งหลายตระหนักกันดี

๓.๓.๓ แบบเปรียบเทียบ สอดคล้องกับ Analogy ในภาษาอังกฤษ : การคิดและใช้เหตุผลเปรียบเทียบนี้ (อุปมา-analogical) เป็นวิธีผสมกลมกลืนระหว่างแบบอุปนัยกับแบบนिरันย โยงใยเนื้อหาด้านภาววิทยา จริยศาสตร์ และคุณวิทยา นิยมใช้กันในพุทธตรรกศาสตร์และตรรกวิทยาศาสตร์ในปรัชญามนุษยนิยมแนวพุทธได้มีคำสอนย้ำการปลูกฝังและฝึกอบรมให้ตระหนักในคุณค่าด้านความจริง ความถูกต้อง ดีงาม และประโยชน์เกื้อกูลเพื่อตนเองเปรียบเทียบผู้อื่นพร้อมๆ กัน **มนุษย์รวมถึงสรรพสัตว์อื่นย่อมถือว่าสิ่งทรงคุณค่าสูงสุดคือชีวิต ทุกชีวิตย่อมรักสุขเกลียดทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น มนุษย์ควรต้องปฏิบัติต่อกันและกันด้วยเมตตาธรรม กรุณาธรรม มุทิตาธรรม และสังคหธรรม**

พุทธตรรกศาสตร์นิยมคิดและใช้เหตุผลแนวนี้ อธิบายเน้นความเหมือนกัน ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์

...อันว่ามนุษย์เรานี้แต่ละคนเกิดมา

ย่อมครองชีวิตเป็นคนเสมอเหมือนกัน และ
เท่าเทียมกัน ในมนุษยชาติเดียวกัน มี
คุณลักษณะความเป็นมนุษย์ร่วมกันและ

ตรงกัน มีชีวิตปรุงแต่งขึ้นด้วย รูปธรรมและนามธรรม ภายใต้กฎธรรมชาติ กฎไตรลักษณ์ และกฎแห่งกรรมเหมือนกันทุกคน แต่ละคนจึงต้องเคารพเชิดชูคุณค่าความเป็นมนุษย์ของกันและกันละเว้นความแปลกแยกเหยียด ย่ำเหยียดหยาม ช่มเหงเบียดเบียน เอารัดเอาเปรียบกัน ปฏิบัติต่อกันด้วยอคติครอบงำ กำหนด และชี้้นำตามพลังแห่งการมั่งการแห่งตน ทุกคนควรต้องอ้าวงไว้ซึ่ง มโนธรรม มนุษยธรรม และยุติธรรมต่อกันและกัน แม้กับสรรพสิ่งมีชีวิตอื่นแวดล้อมมนุษย์อยู่...^๕

วิธีคิดและใช้เหตุผลแนวเปรียบเทียบนี้ เป็นการอ้างคุณลักษณะรวมร่วมกันที่สำคัญและจำเป็นที่สุด ที่เหมือนกันทั้งเนื้อหาและสิ่งมุ่งหวังของชีวิต ระหว่างบุคคลกับบุคคล บุคคลกับชุมชน ชุมชนกับสังคมประเทศชาติและมนุษยชาติ ทั้งหมดมีชีวิตจิตใจเป็นคนด้วยกัน แม้ไม่ใช่ชีวิตเดียวกันและจิตใจหนึ่งดวงเดียวกัน (อเนกภูตตะ) ที่แต่ละคนยังมีอัตลักษณ์แยกออกจากกันในลักษณะนานาจิตตัง-ต่างจิตต่างใจต่างกรรมก็ตาม ในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน **ควรต้องยึดหลักเหตุผลด้านคุณธรรม จริยธรรมโดยการเอาใจเขามาใส่ใจเรา และเอาใจเราไปใส่ใจเขา-หัวอกเขาหัวอกเรา เหตุเพราะตนเองกับผู้อื่นเป็นมนุษย์เหมือนกันและเท่าเทียมกัน ดังพุทธภาษิต** “อดตานํ อุปมํ กเร-พึงเอาตัวเองกับคนอื่นเปรียบเทียบกัน ให้ตระหนักและเข้าถึงความเป็นมนุษย์เหมือนกันและเสมอเหมือนกัน...รักสุขเกลียดทุกข์ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน... (ขุ.ธ. ๒๕/๒๒๗/๑๙๖)

^๕ ความละเอียดใน สิทธิ บุตรอินทร์ : ปรัชญาเปรียบเทียบ มนุษยนิยม อ้างแล้ว บทที่ ๑ บทนำ

๓.๓.๔ แบบโยนิโสมนสิการ สอดคล้องกับ Wise Consideration ในภาษาอังกฤษ :^๖ นอกเหนือจากแบบอุปนัย นิรนัย และเปรียบเทียบดังกล่าว ใช้กันทั่วไปในวิชาตรรกศาสตร์ทั้งทางตะวันตกและตะวันออก เฉพาะอย่างยิ่งในหมู่นักตรรกศาสตร์ของปรัชญาอินเดีย พุทธตรรกศาสตร์นิยมโยนิมนสิการ เป็นหลักการและวิธีการคิดในการใช้เหตุผล ควรค่าแก่ความเชื่อถือ เพื่อให้เข้าใจและเข้าถึงความจริงความถูกต้องดีงามและประโยชน์เกื้อกูล ตามคุณค่าทางศีลธรรมและจริยธรรม ในกระบวนการพัฒนาคุณภาพและคุณค่าความเป็นมนุษย์ด้วยปัญญา เหตุผลและคุณธรรมแนวพุทธปรัชญา โยนิโสมนสิการอยู่ในระดับเหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มต้นใช้ความคิดอิสระสู่การปฏิบัติและผ่านการปฏิบัติในระดับทั่วไป โยนิโสมนสิการเป็นวิธีฝึกการคิดและใช้เหตุผลให้อยู่เหนืออารมณ์ ให้รู้จักคิดถูกวิธี มีระบบระเบียบ คิดวิเคราะห์ เรียกว่า **วิจารณ์ญาณ** ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน ตามที่ปรากฏเป็นรูปลักษณ์หรือภาพลักษณ์ โดยหมั่นตั้งคำถามว่า อะไร อย่างไร ทำไม และเพื่ออะไร การคิดและใช้เหตุผลแบบนี้สรุปความได้ ๖ วิธี สัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลกัน คือ

๑) วิธีสืบสาวจากผลหาเหตุปัจจัย : เป็นการศึกษาพินิจพิจารณาผลตามที่ปรากฏหลักฐานให้รู้จักสถานะแท้จริง สามารถตอบคำถามอะไรและอย่างไร จากนั้นจึงหาแนวทางป้องกันแก้ไข ด้วยการค้นหาเหตุปัจจัยต่างๆ ที่ปรุงแต่งให้เกิดผลนั้นๆ สืบเนื่องกันมา เป็นวิธีคิดแบบสัมพัทธนิยม **‘เพราะสิ่งนั้นมีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดสิ่งนั้นจึงเกิดขึ้นตามมา’** ตามแนวอิทัปปัจจตาในหลักปฏิบัติจสุมุขปาป

๒) วิธีนิรนัยผลสมอุปนัย : เป็นการศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาตามสถานะเป็นจริงขององค์ประกอบใน

สิ่งทั้งหลายเรื่องทั้งหลาย แต่ละประเภทแต่ละชนิด ที่ได้จากองค์รวมร่วมกัน กระจายขยายแยกแยะให้เห็นสถานะแท้จริงขององค์ประกอบเหล่านั้น ที่มีคุณสมบัติและลักษณะตรงกัน อาศัยกันตามเหตุปัจจัยที่เชื่อมโยงกันอยู่ แล้วตรวจสอบทบทวนประมวลองค์ประกอบเหล่านั้น ปรุงแต่งเป็นองค์รวม อาทิ เป็นมนุษย์แต่ละชีวิต สังคม และ โลก

๓) วิธีเทียบสามัญลักษณะ : เป็นการคิดแบบรู้เท่าทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาทั่วไป และธรรมดาของมัน ในฐานะเป็นสิ่งประกอบจากเหตุปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งขึ้น โยงซึ่งชนิดหนึ่งที่อยู่แล้วไปเปรียบเทียบหาความจริงของอีกชนิดอื่นในประเภทเดียวกันและครองคุณสมบัติเดียวกัน จึงได้เหตุผลเปรียบเทียบว่า สิ่งทั้งหลายแต่ละอย่างในธรรมชาติและภายใต้กฎธรรมชาติเดียวกัน ปรุงแต่งขึ้นจากเหตุปัจจัยลักษณะเดียวกัน จึงมีสถานะเท่าเทียมกันและความเป็นไปเสมอเหมือนกัน วิธีนี้ นำสู่การคิดแบบอุปนัย ดังกล่าวข้างต้น

๔) วิธีตรวจสอบอรรถสัมพันธ : เป็นการคิดตามธรรม-หลักการ สัมพันธ์กับอรรถ-เนื้อหาและความมุ่งหมาย การคิดและใช้เหตุผลที่ถูกต้องเป็นจริงและเชื่อถือได้ ต้องยึดหลักการที่ถูกต้อง มุ่งบรรลุความมุ่งหมายอันเป็นผลตามที่กำหนดไว้ ไม่ให้เกิดความคลาดเคลื่อนผิดพลาด จับต้นชนปลาย เหตุกับผลขัดแย้งกันในความจริงและความถูกต้อง จึงกลายเป็น**เหตุผลพิการ** เช่น **‘นักกฎหมายที่เก่งที่สุดคือผู้สามารถทำผิดให้เป็นถูก ทำถูกให้เป็นผิดได้’** **‘ต้องถวายทานมากๆ จึงจักว่ารวยขึ้นทุกวันๆ’** **‘ทำดีได้ดีมีที่ไหน ทำชั่วได้ดีมีถมไป’** **‘ผมจะให้ความยุติธรรมแก่ทุกฝ่าย’** (ตั้งหนึ่งว่าตนเป็นเจ้าของความยุติธรรม)

๕) วิธีแสดงคุณโทษและทางป้องกันแก้ไข : เป็นการคิดและใช้เหตุผลตามสภาพเป็นจริง-ศีลธรรมทางภาววิทยาคู่กับสภาพความถูกต้องดีงามและคุณประโยชน์เกื้อกูล-จริยธรรม ทางตรรกศาสตร์ เน้นการรับความจริง

^๖ ศึกษาความละเอียดเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) : พุทธธรรม อ่างแล้ว บทที่ ๑๔

และความถูกต้อง ที่สิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ เป็นอยู่มีอยู่ในทุกแง่ทุกมุม และทุกมิติอย่างครบถ้วน ทั้งด้านดีด้านเสีย ด้านให้คุณด้านให้โทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ คุ่มค่าไม่คุ้มค่า พร้อมแนะนำมรรควิธีประพฤติปฏิบัติที่เป็นไปได้ด้วยเหตุด้วยผลเพื่อป้องกัน บำบัด และแก้ไขโทษนั้นๆ

๖) **วิธีวิเคราะห์และประเมินคุณค่า :** เป็น การคิดและประเมินคุณค่าข้อมูลหลักฐานที่เป็นจริงมีอยู่จริง และเพียงพอ ตามแนว **คุณวิทยา** ในเรื่องต่างๆ ของมนุษย์ และที่เกี่ยวกับมนุษย์ ผู้มีอิสระเลือกประกอบกรรมนั้นๆ และ ละเว้น **ประกอบกรรมนั้นๆ** ในการครองชีวิตและดำเนินชีวิต ทั้งส่วนตัวและส่วนรวม ให้เป็นไปตามปรัชญาเหตุผลนิยม และประโยชน์สุขนิยมแนวพุทธ สามารถวิเคราะห์และ ประเมิน อะไรคือคุณค่าแท้ อะไรคือคุณค่าสมมติ-เทียม และเสริม

๗) **วิธีวิพากษ์ :** เป็นการคิดและใช้เหตุผล เน้นวจีกรรม วิธีพูด แสดงและอธิบายหลักคำสอน ก่อนและ กำลังพูด หรือแสดงออกเป็นวจีกรรมที่เป็นวจีสัจจัตถ์เท่านั้น ต้องมีหลักฐานข้อมูลอ้างอิง แยกแยะเหตุและผล เพราะ การพูดและแสดงออกทางวจีกรรมล้วนผ่านการปรับแต่ง เนื้อหาสอดคล้องกับสิ่งมุ่งประสงค์ สำเร็จมาจาก **โมโนกรรม** ทั้งสิ้น ว่าอะไร อย่างไร และทำไม จึงเป็นจริง เท็จ ผิด ถูก ดีงาม ไม่ดีไม่งาม ให้คุณให้โทษ เป็นต้น แก่ตนเอง ผู้เกี่ยวข้อง ตลอดจนสังคมประเทศชาติ ลักษณะสำคัญของการคิดและ ใช้เหตุผลวิธีนี้ คือ ความคิดเห็นและการแสดงความคิดเห็น ต้องจำแนกแยกแยะออกให้เห็นประเด็นชัดเจนในแต่ละ ระดับ องค์ประกอบ คุณประโยชน์ โทษ ที่สัมพันธ์กันอยู่ให้ ครบถ้วน ให้เห็นหลักการ (ธรรม) สิ่งมุ่งประสงค์และเนื้อหา (อรรถ) และแนวทางปฏิบัติ (มรรค) ไม่ถือเอาแง่ใดแง่หนึ่ง หรือบางด้าน บางมุม บางระดับ มาวินิจฉัยตีขลุมคลุมเรื่อง ทั้งหมด เช่นนี้เป็นการคิดและใช้ **เหตุผลวิบัติ** อีกแบบหนึ่ง

๘) **วิธีรู้ปัญหาและแก้ปัญหา :** เป็นการคิด และใช้เหตุผลด้วยการรวบรวมข้อมูลของปัญหา มาวิเคราะห์

และสังเคราะห์ ศึกษาให้รู้จัก รู้แจ้ง รู้จริง และรู้รอบ ซึ่ง ตัวปัญหา มีต้นเหตุ สาเหตุ ที่พุทธตรรกศาสตร์เรียกว่า **‘เหตุ ปัจจัย’** (เหตุปัจจัย) ว่าปัญหาที่เกิดขึ้นได้อย่างไร จากอะไร **‘ทุกข์’** คือตัวปัญหาถือเป็นผล เหตุแห่งทุกข์-**สมุทัย**คืออะไร ต้องจัดการตัวเหตุปัญหาให้หมดสิ้นไป-**นิโรธ** (ความดับ) และจะจัดการอย่างไรโดยทางปฏิบัติอย่างไร-**มรรค** ทั้งหมด ดำเนินตามกระบวนการและขั้นตอนแนว **อริยสัจ ๔** ที่ พระพุทธองค์ทรงค้นพบและนำมาแสดง โดยวิธีตั้งคำถาม เพื่อคำตอบ : อะไร-ทุกข์ กิดมีได้อย่างไร-สมุทัย เพื่ออะไร-นิโรธ และทำอย่างไรด้วยวิธีไหน-มรรค วิธีคิดแบบนี้มีลักษณะ สำคัญยิ่งคือ **หลักรู้ความจริง : ทุกสิ่งทุกอย่างสัมพันธ์ เป็นเหตุเป็นผลกันอยู่ จึงเกิดขึ้นและดำเนินไป** จึงต้อง คิดตามเหตุตามผล **ในตัวอย่างนี้** ดำเนินการคิดจากผลที่ ปรากฏ (ทุกข์) ก่อน โยงสู่เหตุแห่งทุกข์ (สมุทัย) ถึงสิ่ง มุ่งประสงค์ (นิโรธ) และสุดท้ายถึงแนวทางบรรลุสิ่งมุ่ง ประสงค์นั้น (มรรค) ตามสายโซ่ความสัมพันธ์แห่งเหตุกับผล

อนึ่ง ในพุทธตรรกศาสตร์ ยังมีประเด็นสำคัญยิ่ง ที่พึงต้องตระหนักเสมอคือ (ม.ม. ๑๓/๖๕๘/๔๕๙) เหตุผล ควรค่าแก่ความเชื่อถือที่ได้มานั้น มิใช่มุ่งแต่เพียง **ความรู้เพื่อ ความรู้** ทางญาณวิทยาและภววิทยาเท่านั้น แต่ผู้คิดและ ใช้เหตุผลพึงต้องตระหนักและปฏิบัติตามหลักบรรทัดฐาน ทางจริยศาสตร์และคุณวิทยาอีกด้วยคือ **ควรต้องละเว้น** ๑) เรื่องที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง ไม่เกิดประโยชน์เกื้อกูล และ ไม่ถูกใจคน ๒) เรื่องที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง ไม่เกิดประโยชน์ เกื้อกูล แม้เป็นที่ถูกใจคน ๓) เรื่องที่แม้เป็นจริง ถูกต้อง แต่ ไม่เกิดประโยชน์เกื้อกูลและไม่ถูกใจคน และ ๔) เรื่องที่แม้ เป็นจริง ถูกต้อง แต่ไม่เกิดประโยชน์เกื้อกูลและทั้งๆ ที่ ถูกใจคน ผู้คิดและใช้เหตุผลจึงควรต้อง **ดำเนินการ** ๑) เรื่อง ที่เป็นจริง ถูกต้อง เกิดประโยชน์เกื้อกูลและเป็นที่ถูกใจ คน ทั้งนี้ต้องคำนึงถึงกาละ เทศะ บุคคล ชุมชน และสิ่ง มุ่งประสงค์อันชอบธรรม ๒) เรื่องที่เป็นจริง ถูกต้อง และ เกิดประโยชน์เกื้อกูล แม้ไม่ถูกใจคน ทั้งนี้ ต้องคำนึงถึง

กาละ เทชะ บุคคล ชุมชน และสิ่งมุ่งประสงค์อันชอบธรรม และ ๓) พึงต้องดำเนินไปด้วยทั้งตระหนักในคุณค่าอันชอบธรรมร่วมกัน ของความเป็นสัตว์โลกอันมีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง

๓.๔ เหตุผลวิบัติ : เหตุผลวิบัติในที่นี้ หมาย ความถึง การคิด หา สร้าง อ้าง และ ใช้เหตุผลบกพร่อง ผิดพลาด เทียบได้กับศัพท์ภาษาอังกฤษ Fallacy ในตำราตรรกศาสตร์ตะวันตก เพียงแต่พุทธตรรกศาสตร์เน้นเหตุผลบกพร่องผิดพลาดทาง ภววิทยา จริยศาสตร์ และ คุณวิทยา บูรณาการเข้าด้วยกัน การแสดงเหตุผลสนับสนุน ความคิดความเห็นและความเชื่อของตนเอง ของบรรดา เจ้าลัทธิ-ทฤษฎี-ทรรณะ หรือทฤษฎีทั้งหลายเหล่านั้น ทั้งก่อน และร่วมสมัยพุทธกาล ไม่ถือว่ามีความถูกต้องน่าเชื่อถือได้ ทั้งหมด หรือผิดพลาดล้มเหลวทั้งหมดที่ความคิดเห็นและความเชื่อเหล่านั้นบกพร่องผิดพลาด เพราะวิบัติในเหตุผล ด้านสิ่งมุ่งประสงค์นั้นอย่างหนึ่ง และอีกอย่างวิบัติทางคุณค่าด้านศีลธรรมและจริยธรรม อันเป็นเนื้อหาสาระสำคัญ ยิ่ง ในพุทธตรรกศาสตร์ท่านจัดวางเหตุผลวิบัติไว้สรุปได้ ๓ ทางคือ ทางรูปแบบและขั้นตอน ทางเนื้อหาสาระกับสิ่งมุ่งประสงค์และทางภาษากับเจตนา ดังนี้

๓.๔.๑ เหตุผลวิบัติทางรูปแบบและขั้นตอน : การคิดและใช้เหตุผลที่ไม่เป็นไปตามต้นแบบ หรือแบบแผนที่นิยมปฏิบัติกันมาจึงขัดแย้งกัน อย่างเช่น ข้อกล่าวอ้างลักษณะว่า ‘ข้าพเจ้ามีปกติเห็นอย่างนี้ จึงไม่กล่าวสรุปยืนยันอย่างนี้’ ‘สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ข้าพเจ้าและข้าพเจ้าพอใจทั้งหมด’ และว่า ‘พระพุทธเจ้าตรัสยืนยัน...สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และจึงเป็นอนัตตา ยกเว้นข้าพเจ้ายังคงความเป็นคนอยู่เช่นนี้ แต่เกิดมาไม่เห็นเปลี่ยนแปลงเป็นอื่นเลย’ ถือเป็นอาการเหตุผลการที่ขัดแย้งกัน-ทั้งขัดทั้งแย้ง อีกตัวอย่างหนึ่งถือเป็นข้อผิดพลาดในการจัดลำดับ

ขั้นตอนในการพัฒนาชีวิต การพัฒนาชีวิตแนวพุทธปรัชญา ที่ได้วางรูปแบบและขั้นตอนปฏิบัติไว้ใน**มงคลสูตร** (ขุ.ข. ๒๕/๕-๖/๓) ท่านสอนให้เริ่มจากหลักธรรมเบื้องต้นคือ ‘การไม่คบหาสมาคมกับคนพาลและการคบหาสมาคมกับบัณฑิต’ ปฏิบัติตามขั้นตอนต่อเนื่องกันขึ้นไปเป็นลำดับ จนถึงการปฏิบัติขั้นสูงสุดคือ ‘การบรรลุพระนิพพาน’ แต่โดยนัยกลับกัน คือการเริ่มต้นจากข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพานไปหาการไม่คบคนพาลและคบบัณฑิต เช่นนี้ถือเป็นการคิดและใช้เหตุผลวิบัติทางรูปแบบและขั้นตอน โยงถึงเนื้อหาและสิ่งมุ่งประสงค์ ที่ผ่านการทดสอบทดลอง และพิสูจน์ตาม**แบบอุปนัย**ได้ผลอันเป็นจริงมาแล้ว ตามข้อมูลหลักฐาน พระพุทธเจ้าจึงนำมาสั่งสอน ในข้อนี้ ผู้เขียนขออนุญาตยกตัวอย่างเรื่องใกล้ตัวมาเสริม ‘ข้าพเจ้าขอยืนยันด้วยเหตุด้วยผลว่า ในการพัฒนาวัฒนธรรมทางการศึกษาให้ลูกไทยหลายไทยให้เป็น**อารยชน**ได้นั้น ต้องให้เรียนจบหลักสูตรมหาวิทยาลัยเสียก่อน จึงให้เริ่มเรียนตามหลักสูตรมัธยมศึกษาและประถมศึกษาภายหลัง’ ‘เป็นไปได้ที่คนถูกครอบงำโดยมโนทุจริตแล้ว จะประพฤติวิสุจริตและกายสุจริต’ ‘เป็นไปได้ในการพัฒนาชีวิตที่ต้องเริ่มด้วยปัญญา จึงได้ไปฝึกสมาธิและได้ไปหาการประพาศศิลปะ’

๓.๔.๒ เหตุผลวิบัติทางเนื้อหาและสิ่งมุ่งประสงค์ : การคิดและใช้เหตุผลลักษณะนี้เกิดขึ้น เพราะบิดเบือนเนื้อหา ประกอบกับมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับข้อมูลหลักฐานไม่ทั่วถ้วนเพียงพอในญัตติช่วงเหตุ แต่ด่วนให้คำตอบหรือข้อสรุปในญัตติช่วงผล อีกประการหนึ่งเหตุผลวิบัติเกิดขึ้นได้ เพราะความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาตามข้อมูลหลักฐานแม้เพียงพอแต่ไม่ถูกต้องครบถ้วน ทั้งคุณสมบัติของข้อมูลหลักฐานเหล่านั้นก็ไม่ตรงกับเนื้อหาและสิ่งมุ่งประสงค์ ยิ่งกว่านี้ การคิดและใช้เหตุผลยังถูกครอบงำและชี้นำด้วย**อกุศลจิต**และ**โมหจิต** จึงคิดเพ่งโทษ จับผิดเอาดีใส่ตัวหาชั่วใส่ผู้อื่น มีความซุนเคืองเคียดแค้นอาฆาต



พยายาม เป็นการคิดที่ไม่ตั้งอยู่บนฐานลัทธิธรรมและคุณธรรม จริยธรรม

จึงปรากฏมีนักวิชาการบางคนทางปรัชญาและ ศาสนาชาวตะวันตก อ้างเหตุผลบิดเบือนทั้งเนื้อหาและ สิ่งมุ่งประสงค์ ในคำสอนของพระพุทธเจ้า ลักษณะว่า พระพุทธเจ้าประกาศธรรมที่ส่งเสริมให้ฝึกไปปัจเจกนิยม คนในสังคมชาวพุทธบางพวกจึงคิดแคบคิดใกล้เห็นแก่ตัว เอาแต่ธุระตัวเอง มุ่งผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นใหญ่ หย่อน จิตอาสา และจิตสำนึกสาธารณะ ตัวใครตัวมัน เอาตัวรอด เป็นยอดดี ใครแข็งแรงใครอยู่ ใครอ่อนแอใครมลายไป ด้วย เหตุนี้ จึงได้มีคนบางพวกเข้าใจผิด มักได้ มักง่าย สะดวก สบาย และสนุก ไม่ช่วยตัวเอง ไม่เป็นตัวของตัวเอง รอ ความช่วยเหลือและอุปถัมภ์จากคนอื่นชาติอื่น การดำเนิน ชีวิตของคนเหล่านี้ขัดแย้งกับสิ่งมุ่งประสงค์ในคำสอนของ พระพุทธเจ้าข้อ **‘ตนนั้นเองเป็นที่พึ่งของตนได้ ใครอื่นเล่า จะเป็นที่พึ่งของใครได้’** โดยเนื้อหาและสิ่งมุ่งประสงค์ แท้จริงของ**พุทธภาษิต**นี้ คือ **อัตตา** หมายถึง **บุคคล-ชีวิต** ของปัจเจกชนคนหนึ่งๆ ขยายขอบเขต เนื้อหาและจำนวน ออกเป็นหลายชีวิตรวมกัน ปรงแต่ขึ้นเป็นครอบครัว ..เป็น ชุมชน ..เป็นสังคมประเทศชาติ และเป็นมวลมนุษยชาติใน ลักษณะอุปนัยแนวเปรียบเทียบ

การปลูกฝังและอบรมสั่งสอนคนๆ หนึ่งให้**ได้วิชา เป็นมนุษย์ทั้งวิชาชีพและวิชาชีพชีวิต** บูรณาการเข้าด้วยกัน ให้มีอุปนิสัยที่พึ่งตัวเองเอาไว้และพึ่งตัวเองให้จงได้ จึงถือเป็นภารกิจโดยตรงและตลอดไปในการจัดการศึกษาโดย ครอบครัวยุคใหม่ และประเทศชาตินั้นๆ ที่ต้องรับผิดชอบ ร่วมกัน ต้องตามความหมายของภาษิตนี้ เอากันจริงๆ แล้ว แม้การหายใจซึ่งเป็นเรื่องธรรมชาติแท้ๆ ก็ต้องพึ่งตนเองแต่ เกิดจนตาย ใครหายใจแทนกันได้ **การได้บรรลุสิ่งมุ่งประสงค์ ของชีวิตคือ อรรถประโยชน์ปัจจุบัน...อนาคต และสูงสุด คือ ความสิ้นทุกข์ของบุคคลแต่ละชีวิต (อัตตา) ย่อมต้องพึ่ง ตนเองเป็นหลัก ใครๆ ช่วยให้ถึงที่สุดไม่ได้ แม้แต่พระพุทธเจ้า**

ข้อบกพร่องผิดพลาดจึงอยู่ที่คนๆ นั้น ได้ผ่านวัฒนธรรม การการศึกษาที่ถูกต้องเพียงพอหรือไม่อย่างไร เนื้อหา พุทธภาษิตนี้ มิได้มุ่งให้เป็นคนใจแคบ ถือตัวเองแต่เรื่องของ ตัว เห็นแก่ตัว เห็นแก่ได้ แต่มุ่งให้เป็นคนเข้มแข็ง เป็นไท มีศักดิ์ศรี ถอนชีวิตจิตใจออกจากการเสพติด**ลัทธิเอาอย่าง และอุปถัมภ์นิยม** เป็นตัวของตัวเอง พึ่งตนเองได้ และให้ คนอื่นพึ่งพาได้ด้วย โดยเริ่มที่การพัฒนาตนเอง และขยาย กระจายถึงผู้อื่นตลอดจนมนุษยชาติ เหตุผลวิบัติในข้อนี้จึง สัมพันธ์กับข้ออื่นๆ ทุกข้อ

๓.๔.๓ เหตุผลวิบัติทางภาษาและเจตนา :

การคิดและใช้เหตุผลบกพร่องผิดพลาดทางภาษากอปรด้วยความตั้งใจ ในการแปลความ ตีความ ขยายความ และ อธิบายความไม่ตรง ไม่สอดคล้อง และไม่สื่อความหมายให้ กลมกลืนกันทั้ง **สมนัยและสพนัย** ทั้งโดยพยัญชนะและโดย อรรถ ให้เข้าถึงเนื้อหาและสิ่งมุ่งประสงค์ของสิ่งนั้นๆ เรื่อง นั้นๆ ใช้ภาษาและสำนวนสื่อความหมายเกินความจริงบ้าง หย่อนความจริงบ้าง ผิดประเด็นบ้าง ใส่ไข่ใส่สี ตามอหิชาคัย ของผู้อ้างเหตุผล ให้ได้อารมณ์ร่วมและเห็นคล้อยตาม เข้าลักษณะมุ่งกล่อมใจชวนให้เชื่อตาม ให้ใจความกว้าง เกินไป แคบเกินไป ตื้นเขินหยั่งไม่ถึงแก่นของเรื่อง นอก ประเด็นบ้าง เล่นล้นปล้นสำนวน ด้วยลีลาโวหาร **สร้าง วาทกรรม** (ตรรก) มุ่งใส่ร้ายป้ายสีให้ผู้เกี่ยวข้องได้รับความเสื่อมเสีย เฟงโทษจับผิด อ้างความไม่อิงเหตุผล ลัทธิธรรมและจริยธรรม ใช้ภาษาอันเป็น**วจีทุจริต** อาทิ แสดง ความเท็จ คำส่อเสียดถากถาง กระแทบกระแทกแตกดัน มุ่ง กัดขี้นข่มเหงใจกัน คำหยาบคาย คำเพ้อเจ้อ ตลบตะแลง รวม ความว่า การอ้างเหตุผลวิบัติในข้อนี้เป็นการไม่แสดงเหตุผล ตามหลักความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม และให้ ประโยชน์เกื้อกูลกันและกันที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ถือเป็น **บรรทัดฐาน** ความว่า

...ตถาคตไม่กล่าวเรื่องที่ไม่จริง ไม่ถูกต้องดังาม ไม่เป็นประโยชน์สุข และไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้เกี่ยวข้อง และไม่กล่าวเรื่องที่ไม่จริง ไม่ถูกต้องดังาม และไม่เป็นประโยชน์สุข แม้เป็นที่รักที่พอใจของผู้เกี่ยวข้อง แต่ตถาคตย่อมกล่าวแต่เรื่องที่เป็นจริง ถูกต้องดังาม เป็นประโยชน์สุข แม้ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้เกี่ยวข้อง อนึ่ง ตถาคตย่อมกล่าวแต่เรื่องที่เป็นจริง ถูกต้องดังาม เป็นประโยชน์สุขและเป็นที่รักที่พอใจของผู้เกี่ยวข้อง ทั้งนี้ ควรต้องคำนึงถึงความเหมาะสม พอดี พอควร ทางกาละ เทศะ บุคคล ชุมชน และประโยชน์สุขแก่ผู้เกี่ยวข้อง เป็นสำคัญ (ม.ม. ๑๓/๙๔/๙๑; MN. II. 173-174)

อนึ่ง ในพุทธปรัชญาสาขาจริยศาสตร์และคุณวิทยามีหลักการสามข้อให้ละเว้นการคบคนพาลหรือมิตรชั่ว และให้คบแต่บัณฑิต โดยชี้ให้เห็นลักษณะเด่นอีกข้อหนึ่งของ **มิตรชั่ว** (ปาปมิตต) หรือ **มิตรเทียม** (ปฏิรูปมิตต) แสดงถึงแนวทางการคิดและใช้เหตุผลปฏิบัติทางภาษากอปรด้วยเจตนาอย่างชัดเจนด้วยว่า เป็นคนดีแต่พูด-ปากเป็นเอก (วจีปรม-who well pays lip-service only) คือคน ๑) ดีแต่อ้างของหมดค่าแล้วมาปราศรัยเอาใจ ๒) ดีแต่อ้างของยังไม่มียังไม่อาจเกิดขึ้นได้จริง (เพื่อฝัน) ๓) ดีแต่อ้างดีให้ตัว อ้างชั่วให้คนอื่น และ ๔) ดีแต่อ้างเหตุขัดข้องเมื่อเพื่อนมีกิจให้ช่วยเหลือ (D. III. 185; ที.ปา. ๑๑/๑๘๖/๑๙๙)

4. ความสรุป

ในพุทธปรัชญา ตรรกศาสตร์เป็นวิชาร่วมสาขาเดียวกันกับญาณวิทยา และแยกออกไม่ได้จากจริยศาสตร์ ภาววิทยา และคุณวิทยา พระพุทธเจ้าทรงรู้ทันตรรกศาสตร์

(ตถก-ตรก) ทุกรูปแบบ ทุกระดับ มาแล้ว ผ่านสำนักปรัชญาและลัทธิหลากหลาย ท่ามกลางบรรดานักตรรกิเหล่านั้นที่มีมาทั้งก่อนและร่วมสมัยพุทธกาล รวมถึงพวกประกาศทิวฎี-ทรรณะ ๖๒ และครูเจ้าลัทธิอีก ๖ ลัทธิ อีกทั้งสำนักท่านอาหารดาบส กาลามโคตร และอุทกดาบส รามบุตร ด้วยที่พระองค์ทรงเข้าไปศึกษา ทดลองและทดสอบ **วิถีชีวิตสุดโต่ง** เหล่านั้นมาแล้ว ก่อนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย**มรรควิธี**สายกลางที่ข้ามพ้นปรัชญาสุดโต่งเหล่านั้น นักบวช นักพรต นักคิด นักปรัชญา และเจ้าลัทธิเหล่านั้นล้วนประกาศลัทธิของตนด้วย**วิถีตรรกะ-วิชาตรก**ตามอาการ อารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด การคาดคะเน และเกินความจริง เน้น**แบบนิรนัย** ในกรอบ**ศรัทธาจริต**และ**โมหจริต** **นักตรรกิ**เหล่านั้น แม้ชำนาญและเชี่ยวชาญการสร้างและอ้างเหตุผลด้วยการปั้นแต่ง**ลีลาวาทกรรม**บนฐานอกุศลเจตนา ยินย่น ปกป้อง และ เชิดชู ลัทธิปรัชญาของตนสักเพียงใดก็ตาม แต่พวกท่านผู้มีปากเป็นเอก (วจีปรม) เหล่านั้นก็ยังฝึกฝน แสวงหา ละสม เสวย และเสพติดใน ลาม ยศ สรรเสริญ สุข และ ผลประโยชน์อื่นๆ อย่างไม่ลดละ ไม่รู้จักพอ สิบทอดวิถีชีวิตเช่นนั้นต่อเนื่องกันมาอย่างไรก็อย่างนั้นแต่โบราณ **นักตรรกิ**เหล่านั้นแบ่งเป็น ๒ สายหลักคือ พวกเชื่อถือในคัมภีร์พระเวทของศาสนาพระเวท-พราหมณ์-ฮินดู เรียกว่า **อาสติกะ** (Āstika) และพวกปฏิเสธคัมภีร์พระเวท เรียกว่า **นาสติกะ** (Nāstika) พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธคัมภีร์พระเวทโดยสิ้นเชิง พระธรรมคำสอนของพระองค์จึงมีคุณลักษณะพิเศษ อาทิ อเทวนิยม มนุษยนิยม เหตุผลนิยม สัมพัทธนิยม มัชฌิมนิยม พระองค์ทรงรู้แจ้งแทงตลอดว่า **ตรรก-ตรรกศาสตร์** ที่บรรดาเจ้าลัทธิ-ทิวฎี สอนกัน มิใช่**มรรควิธี**ที่แท้จริงและถูกต้องควรค่าแก่ความเชื่อถือปฏิบัติ เพื่อการตรัสรู้สิ้นอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน แต่จัดอยู่ในระดับ**สุดมยปัญญาและจินตามยปัญญา**เท่านั้น ไม่อาจเข้าถึง**ภาวนามยปัญญา**ตามปัญญา ๓ ระดับในพุทธญาณวิทยาในพุทธปรัชญา



การบรรลุสังขารในกฎแห่งกรรมก็ดี กฎไตรลักษณ์ก็ดี หลักปฏิบัติสมุปปาตาก็ดี พระนิพพานก็ดี ก็ด้วยภาวนามยปัญญา ผ่านการบำเพ็ญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ที่ไม่อยู่ในวิสัยบรรลุได้ด้วยตรรกศาสตร์ พระองค์จึงเรียกสังขารที่ทรงบรรลุแล้วนั้นเป็น **อตถกาวจร-ไปถึงไม่ได้ด้วยตรรกะ** จึงถือได้ว่า พุทธปรัชญาไม่ปฏิเสธการคิดและใช้เหตุผลทางตรรกศาสตร์ ที่จัดอยู่ในระดับสุดมยปัญญาและจินตามยปัญญา อีกทั้งตรรกศาสตร์ต้องอิงหลักสังขารและจริยธรรมเสมอ จึงถือเป็นพุทธตรรกศาสตร์

อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าได้ทรงอาศัยตรรกศาสตร์ในการศึกษาวิเคราะห์หาความรู้ ความจริง ความถูกต้อง และความดีงาม ระดับ**โลกียปัญญา** ก่อนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า **แต่ไม่ใช่เพื่อการตรัสรู้** เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์และพระสาวกทรงใช้พุทธตรรกศาสตร์เป็นอีกวิธีหนึ่ง ในการประกาศพระพุทธศาสนาและสอนพุทธปรัชญา ส่วนมากทรงใช้**ภาษามคธ**

อันเป็นภาษาของมหาประชาชนพื้นบ้านทั่วไปในแคว้นมคธ เป็นสื่อแสดงธรรม ในโอกาสและสถานที่ต่างๆ เฉพาะเรื่องที่เป็นความจริง ความถูกต้องดีงาม และให้ประโยชน์แก่อกุลแก่ผู้เกี่ยวข้อง โดยทรงคำนึงถึงความเหมาะสมทางกาลเทศะ บุคคล ชุมชน และสภาวะแวดล้อม อีกด้วย ทรงสอนย้ำเสมอในการคิดและใช้เหตุผลแนวตรรกศาสตร์ ต้องสำเหนียกและตระหนักถึงเกณฑ์บรรทัดฐานในการประเมินเหตุผลกับความเชื่อที่ขึ้นต้นด้วย **‘อย่าด่วนปลงใจเชื่อ’** นำพาโดยศรัทธาจริตและโมหจริต ระบุไว้ใน**กาลามสูตร** ดังกล่าวข้างต้น ในประการสุดท้าย การคิดและใช้เหตุผลนี้ต้องเป็นไปตามขั้นตอน เนื้อหา และกุศลเจตนา เพื่อบรรลุสิ่งมุ่งประสงค์ และต้องอิง**หลักสังขารและจริยธรรม** บูรณาการเข้าด้วยกัน เป็นสูตรพัฒนาคุณสมบัติสูงสุดของความเป็นมนุษย์ คือ **วิชชาจรณสมุปปัน-ผู้ถึงพร้อมด้วยความเป็นเลิศทางความรู้กับความประเสริฐทางความประพฤติ**



บรรณานุกรม

- กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. ๒๕๓๘. **พุทธประวัติ เล่ม ๑-๓**. พิมพ์ครั้งที่ ๕๒. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์. / Krom Phraya Wachirayanwarorot, Somdej Phra Maha Samanajao. 1995. **Buddha Prawat**. Vol. 1-3. 52nd ed. Bangkok: Mahamakutrajavidyalaya Nai Phra Baromrachupatham.
- _____. ๒๕๓๘. **ธรรมวิจารณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๘. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์. / _____. 1995. **Dhamma Wijan**. 28th ed. Bangkok: Mahamakutrajavidyalaya Nai Phra Baromrachupatham.
- กীরติ บุญเจือ. ๒๕๑๘. **ตรรกวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช. / Kirti Bunchua. 1975. **Takkawitthaya Thuapai**. Bangkok: Thai Watthana Phanit Press.
- ขุนประเสริฐคุมาตรา. ๒๕๔๔. **ตรรกวิทยา**. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. / Khun Prasoet Suphamattra. 1951. **Takkawitthaya**. Bangkok: Mahamakutrajavidyalaya Press.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ. ๒๕๐๗. **ตรรกวิทยา**. กรุงเทพฯ: เลียงเชียงจงเจริญ. / Chamnong Tongprasert. 1964. **Takkawitthaya**. Bangkok: Liangchiang Jongjaroen Press.
- พรหมคุณาภรณ์ (ป.ปยุตโต), พระ. ๒๕๕๒. **พุทธธรรม**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. / Phromkhunapom (P.A. Payutto), Phra. 2009. **Buddhadhamma**. Bangkok: Mahachulalongkomrajavidyalaya University Press.
- พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ (สยามมรฎุสส เตปิฎก)**. ๒๕๒๓. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์. (วิน-วินยปิฎก, สุต-สุตตนปิฎก, ที-ทีฆนิกาย, ม.-มชฌิมนิกาย, ส-สังยุตตนิกาย, อง-องคุตตรนิกาย, ขุ-ขุพุทธนิกาย, อภิ.-อภิธมฺมปิฎก). / Phra Tipitakaphasabali Chabab Sayamrat (Sayamaratthatsa Tepitakang). 1980. Bangkok: Mahamakutrajavidyalaya Nai Phra Baromrachupatham. (Win-Winaipidok, Sut-Suttantapitaka, Thi-Thikhanikaya, M.-Matchimanikaya, Sam-Samyuttanikaya, Ang-Angguttaranikaya, Khu-Khutthakanikaya, Aphi-Aphidhammapitaka).
- สมัคร บุรวาศ. ๒๕๐๐. **พุทธปรัชญา 25 ศตวรรษ**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา. / Samak Burawat. 1957. **Buddha Pratchaya 25 Satawat**. Bangkok: Khlangwitthaya.
- สิทธิ บุตรอินทร์. ๒๕๒๒. **ตรรกศาสตร์**. กรุงเทพฯ: สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย. / Siddhi Butr-indr. 1979. **Takkasat**. Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- _____. ๒๕๕๕. **ปรัชญาเปรียบเทียบ: มนุษยนิยมตะวันออกกับตะวันตก**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์ จำกัด. / _____. 2011. **Pratchaya Priabthiab: Manutniyom Tawan-ok Kab Tawantok**. Bangkok: Sangsan Books.
- สุนทร ณ รังสี. ๒๕๔๑. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. / Sunthom Na Rangsi. 1998. **Buddha Pratchaya Jak Phra Tipitaka**. Bangkok: Chulalongkom University Press.

อดิศักดิ์ ทองบุญ. ๒๕๔๖. **ปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน. / Adisak Thongbun. 2003. **Pratchaya India**. Bangkok: the Royal Institute.

Muller, F.M. and Rhys Davids (Ed.) 1910. **Sacred Books of The Buddhists 5 Vols**. London: PTS.

_____. 1948-1954. **Tripitaka and English Translation**. London: PTS.

Nidditch, P.H. (Ed.). 1968. **The Philosophy of Science**. Oxford: Oxford University Press.

Potter, K.H. (Ed.). 1948-1952. **Encyclopedia, of Indian Philosophies 5 Vols**. Delhi: Motilal Banarasidass.

Stcherbatsky, Th. 1930. **Buddhist Logic 2 Vols**. Lenindgrad circa: Academy of Sciences of the U.S.S.R..

Vidyabhusana, S.C.. 1971. **A History of Indian Logic**. Varanasi: Motilal Banarasidass.